

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра історії України та археології

На правах рукопису

**КУЗЬ ВІТАЛІЙ ВІКТОРОВИЧ
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦВИНТАРІВ ВОЛИНИ
КІНЦЯ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Освітньо-професійна програма «Історія, європеїстика, археологія»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

КІНД-ВОЙТЮК НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА,

кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри історії України та археології

від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри

_____ проф. Баран В. К.

ЛУЦЬК-2024

АНОТАЦІЯ

КУЗЬ В. В. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦВИНТАРІВ ВОЛИНИ КІНЦЯ ХІХ- НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ, ЛУЦЬК, 2024. 104 С.

Магістерська робота є комплексним дослідженням, цвинтарів та різного роду поховань, як одного з унікальних об'єктів вивчення в історичній науці. Висвітлено обставини їх організації на території Волині та подальшу долю. Результати розкопок з кінця ХІХ – початку ХХІ століть дають важливу інформацію про минуле регіону та розкривають його історію під іншим кутом. Ця робота спрямована на вивчення поховальної культури регіону через дослідження цвинтарів, які відображають історичні, соціальні та культурні процеси, що впливали на поховальні традиції різних етнічних та релігійних груп Волині.

У першому розділі магістерської роботи висвітлено джерельну базу та історіографію теми. Використання архівних джерел, зокрема документів Державного архіву Волинської області, стало основою для дослідження поховальної культури регіону. Справи, що містять листування, постанови, плани облаштування та облаштування нових цвинтарів, дозволяють відтворити організацію поховань та культурні звичаї різних груп населення Волині.

Другий розділ магістерської роботи розглядає цвинтар як об'єкт дослідження з точки зору археології, культурології та історії. Розглядаються типологічні особливості цвинтарів, їхня структура та значення у збереженні історичної пам'яті.

У третьому розділі магістерської роботи досліджуються конкретні пам'ятки поховань Волині, зокрема такі важливі об'єкти, як Чернчицьке кладовище, Меморіал вічної слави в Луцьку, Лодомирське кладовище у Володимирі, «Грабник» у Рівному тощо. Кожен підрозділ присвячено окремому об'єкту, його історії, особливостям поховань та пам'ятникам.

Розглядаються місця поховань єврейських, католицьких, православних та протестантських громад, що дозволяє простежити їхні культурні особливості.

Четвертий розділ магістерської роботи аналізує археологічні розкопки цвинтарів на Волині. Важливе значення мають розкопки братських поховань, криптів та воєнних кладовищ, зокрема на полі Берестецької битви 1651 року та у військовому кладовищі Дубенського бору. Аналіз знайдених артефактів дозволяє відтворити релігійні та культурні традиції, а також розкрити аспекти побуту та соціального життя мешканців регіону різних історичних періодів.

П'ятий розділ магістерської роботи присвячено дослідникам цвинтарів Волині, серед яких Віктор Баюк, Олексій Златогорський, Ігор Свешніков та Ян-Юзеф Фітцке. Описано їхній внесок у розвиток археологічної науки та дослідження історичної спадщини Волині. Їхні роботи допомогли зберегти пам'ятки та підвищити інтерес до вивчення поховальних об'єктів.

Таким чином, ця магістерська робота охоплює археологічне та культурологічне вивчення цвинтарів Волині, наголошуючи на значенні цих об'єктів для історичної пам'яті регіону. Використання археологічних методів та залучення міждисциплінарного підходу дозволяють розширити знання про поховальні традиції, етнічні й релігійні особливості Волині.

Ключові слова: археологія, цвинтар, поховання, розкопки, людські рештки, Волинь.

SUMMARY

KUZ V. V. ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF VOLYN CEMETERIES OF THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 21ST CENTURY, LUTSK, 2024. 104 P.

The master's thesis is a comprehensive study of cemeteries and various types of burials as unique subjects in historical science. It highlights the circumstances of their establishment in the Volyn region and their subsequent evolution. Excavation results from the late 19th to the early 21st century provide essential information about the region's past, revealing its history from a new perspective. This thesis focuses on studying the funerary culture of the region through the examination of cemeteries, which reflect the historical, social, and cultural processes that influenced the burial traditions of various ethnic and religious groups in Volyn.

The first chapter of the thesis outlines the source base and historiography of the topic. The use of archival sources, particularly documents from the State Archives of Volyn Oblast, formed the foundation for studying the funerary culture of the region. The cases containing correspondence, decrees, plans, and arrangements for new cemeteries make it possible to reconstruct burial organization and cultural customs of the different population groups in Volyn.

The second chapter of the thesis examines cemeteries as objects of study from archaeological, cultural, and historical perspectives. The typological characteristics of cemeteries, their structures, and their significance in preserving historical memory are analyzed.

In the third chapter of the thesis, specific burial sites in Volyn are explored, including notable locations such as the Chernychytske Cemetery, the Memorial of Eternal Glory in Lutsk, the Lodomyra Cemetery in Volodymyr, and "Hrabnyk" in Rivne, among others. Each section is dedicated to a specific site, its history, burial characteristics, and monuments. The burial sites of Jewish, Catholic, Orthodox, and Protestant communities are examined, allowing for the study of their cultural distinctions.

The fourth chapter of the thesis analyzes archaeological excavations of cemeteries in Volyn. The excavations of mass graves, crypts, and war cemeteries are of particular importance, including those at the site of the Battle of Berestechko in 1651 and the military cemetery in Dubensky Bor. The analysis of artifacts found allows for the reconstruction of religious and cultural traditions, as well as aspects of daily and social life in the region across different historical periods.

The fifth chapter of the thesis is dedicated to researchers of Volyn cemeteries, including Viktor Bayuk, Oleksiy Zlatohorsky, Ihor Sveshnikov, and Jan-Józef Fitzke. Their contributions to the development of archaeology and the study of Volyn's historical heritage are described. Their work has helped preserve these monuments and increased interest in studying burial sites.

Thus, this master's thesis encompasses an archaeological and cultural study of the cemeteries of Volyn, emphasizing their importance for the region's historical memory. The use of archaeological methods and an interdisciplinary approach expand the knowledge of burial traditions, ethnic, and religious features in Volyn.

Key words: archeology, cemetery, burial, excavations, human remains, Volyn.

ЗМІСТ:

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Стан наукового вивчення проблеми.....	11
1.2 Джерельна база.....	13
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження	16
Висновки до розділу 1	17
РОЗДІЛ 2 ЦВИНТАР ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
2.1 Типологія цвинтарів.....	18
2.2 Структура та основні особливості поховань.....	20
2.3 Символіка надгробків та меморіальних споруд.....	21
Висновки до розділу 2	23
РОЗДІЛ 3 ЦВИНТАРІ ТА ПАМ'ЯТКИ ПОХОВАНЬ ВОЛИНІ.....	24
3.1 Чернчицьке кладовище.....	24
3.2 Кладовище на Меморіалі Вічної Слави та на Театральному майдані м. Луцька.....	25
3.3 Кладовище на вул. Володимирській та вул. Рівненській.....	31
3.4 Меморіальний комплекс «Pro patria».....	35
3.5 Єврейські могили та поховання у Петро - Павлівському костелі.....	36
3.6 Лодомирське кладовище у Володимирі.....	37
3.7 Дубенський цвинтар у Рівному.....	45
3.8 Рівненський «Грабник» - найстаріше кладовище міста.....	46
3.9 «Литовський» та єврейський цвинтарі Рівного. Епідеміологічне кладовище.....	47
Висновки до розділу 3	49
РОЗДІЛ 4 АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ЦВИНТАРІВ НА ТЕРИТОРІЇ МІСТА ЛУЦЬКА	50
4.1 Історія та розкопки братського поховання в'язнів Луцької в'язниці.....	50
4.2 Розкопки криптів під римо-католицьким Кафедральним Собором Святої Трійці у м. Луцьку.....	53
4.3 Археологічні дослідження в с. Костюхнівка.....	53
4.4 Розкопки військового кладовища в урочищі «Дубенський бір», Камінь-Каширський район Волинської області.....	54
4.5 Сучасні дослідження поховань с. Рованці, 2015 рік.....	56
4.6 Дослідження поховань Зигмунтом Леським та Яном Фіцке.....	59
4.7 Розкопки на місці поля Берестецької битви 1651 року, Рівненщина.....	61

4.8 Розкопки та історія поховання князів Чарторийських, селище Клевань, Рівненська область.....	62
4.9 Археологічні дослідження поховання на території місцевої тюрми у Володимирі.....	63
4.10 Некрополь Луцького братства.....	62
4.11 Могильники Баїв I і Баїв II.....	65
4.12 Розкопки поховання черниць на території Свято-Вознесенського жіночого монастиря на острові Дубовець, Дубно, Рівненська область.....	67
Висновки до розділу 4	69
РОЗДІЛ 5 ДОСЛІДНИКИ ЦВИНТАРІВ НА ВОЛИНІ.....	70
5.1 Віктор Баюк.....	70
5.2 Олексій Златогорський.....	71
5.3 Ігор Свешніков.....	72
5.4 Ян-Юзеф Фітцке.....	75
Висновки до розділу 5	76
Висновки.....	77
Список використаних джерел.....	80
Додатки.....	94

ВСТУП

Актуальність теми

Пам'ятки археології є унікальними свідками виникнення і розвитку людської цивілізації, становлення культури українства і національних меншин, які в той чи інший хронологічний період проживали на певній етнічній українській території. Волинь не є винятком. Тут зосереджено чимало археологічних об'єктів культурної спадщини, вивчення яких розпочалося ще у XIX ст. і продовжується й нині. В останні роки виникла дуже гостра потреба в збереженні і відновленні пам'яті про померлих, та формування естетичного, більш глибокого культурного ставлення до цвинтарів нашого краю. Особливістю розташування міста Луцька та багатьох населених пунктів Волинської області є специфіка їх забудови, а саме той факт, що цвинтарі, які виникали в різні періоди розвитку, поступово поглиналися новою архітектурною забудовою та місцевою інфраструктурою.

Сучасний стан цвинтарів та пам'яток поховань Волинської області найчастіше визначається байдужим ставленням населення, яке в більшості є приїжджим. Відомо, що з приходом радянської влади, дуже багато цвинтарів зазнало руйнувань, проте до цього часу і сьогодні місцева влада ставила курс на збереження їх, як пам'яток історії та культури.

Мета дослідження: полягає у вивченні археологічних особливостей цвинтарів Волині кінця XIX – початку XXI століть для відновлення історичної картини життя, поховальних традицій та матеріальної культури регіону. Це передбачає аналіз змін, які відбувалися в поховальній культурі на Волині під впливом суспільно-політичних, релігійних та культурних факторів.

Завдання магістерської роботи:

– проаналізувати археологічні джерела та наукову літературу, пов'язану з дослідженням цвинтарів Волині кінця XIX — початку XXI століть;

- визначити основні типи поховань і поховальних обрядів, характерних для цього регіону та періоду;
- встановити історичні та соціокультурні фактори, які впливали на поховальні традиції населення Волині;
- здійснити польові дослідження вибраних цвинтарів, задокументувати та систематизувати знайдені матеріали;
- оцінити сучасний стан давніх, а також сучасних цвинтарів Луцька та Волинської області, шляхи їх відновлення та збереження;

Об’єктом дослідження є цвинтарі та пам’ятки поховань міста Луцька та Волинської області.

Предмет дослідження – стан збереження та рівень досліджень цвинтарів та пам’яток поховань міста Луцька та Волинської області.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець ХІХ – початок ХХІ століття.

Методологічні засади магістерської роботи ґрунтуються на принципах історизму, наукового об’єктивного підходу до висвітлення теми, системності, діалектичного розуміння історичного процесу.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань магістерської роботи використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Застосовано структурно-системний метод, який дозволив розглянути об’єкт дослідження як єдине ціле. Із загальнологічних методів застосовувався метод аналізу, а з емпіричних – метод аналізу доступних джерел і наукової літератури.

У ході підготовки магістерської роботи перевага надавалася конкретним історичним методам – хронологічному та діахронному (періодизації). Застосовувалися порівняльно-історичний, ретроспективний методи, а також метод класифікації.

Наукова новизна магістерської роботи: полягає в тому, що дослідження охоплює маловивчені або недосліджені цвинтарі Волині та застосовує новітні археологічні методики, зокрема аналіз матеріальних

знахідок, антропологічне дослідження залишків, а також застосування інноваційних технологій датування та аналізу. Дослідження пропонує новий підхід до вивчення поховальних традицій в умовах впливу соціальних і культурних змін кінця ХІХ – початку ХХІ століть.

Практична значимість магістерської роботи: Дослідження має цінність для збереження культурної спадщини Волині, оскільки результати можуть бути використані для реставрації та консервації цвинтарів, їхньої інтеграції в туристичні маршрути регіону. Дані про поховальні обряди та знахідки можуть сприяти культурно-історичному вихованню, збагачуючи знання про локальну історію та особливості поховальної культури різних релігійних та етнічних груп Волині. Важливим є також внесок у антропологічні дослідження, які можуть бути використані в інших наукових дисциплінах, таких як етнологія та історія.

Апробація наукового дослідження: Матеріали магістерської роботи захищались на ХVІ Міжнародній науково–практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень (17 травня 2022 р.)» у вигляді доповіді на тему «Втрачені та зруйновані кладовища міста Луцька».

Публікації по темі:

Кузь В. Втрачені та зруйновані кладовища міста Луцька. *Матеріали ХVІ Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»* (17 травня 2022 року). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2022. С. 574-577.

Кузь В. Олександр Миколайович Цинкаловський – дослідник історії Волині. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк, 2021. Вип. ХVІІ. С. 384–388.

Кузь В. В. Олександр Цинкаловський - історик, археолог, дослідник Волині". *Методична розробка Історія України (10 - 11 клас), історія рідного краю (історія Волині)* <https://naurok.com.ua/prezentaciya-istoriya-ukra-ni-10--->

11-klas-istoriya-ridnogo-krayu-istoriya-volini-oleksandr-cinkalovskiy---istorik-arheolog-doslidnik-volini-153030.html

Структура магістерської роботи. Робота складається із вступу, основної частини, що містить п'ять розділів, висновків, списку використаних джерел, а також додатків. Загальна кількість сторінок роботи 104 стр.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукового вивчення проблеми

Археологічні дослідження цвинтарів Волині кінця XIX – початку XXI століття є важливим напрямком вивчення історії, культури та суспільного розвитку регіону. У Волинській області цвинтарі виступають не лише місцем поховань, але й джерелом цінної інформації про етнокультурні особливості, релігійні традиції та матеріальну культуру населення.

Основні аспекти археологічних досліджень:

Історіографічні дослідження даної проблематики можна поділити на такі періоди:

Наприкінці XIX – на початку XX століття археологічні розкопки мали здебільшого описовий характер і були спрямовані на документування пам'яток.

У XX столітті дослідження посилилися завдяки розвитку археологічної науки, методів датування та аналізу знахідок. У ході дослідження визначено три основні етапи формування археологічних досліджень цвинтарів Волині у XX- на початку XXI ст.

Перший – міжвоєнний, охоплював період діяльності Волинського музею у 1929–1939 рр. Він характеризувався первинним накопиченням фондових матеріалів, основна маса яких була отримана завдяки польовим дослідженням працівників музею. Колекції, що надійшли з їх розвідок та розкопок, увійшли до експозиції відділу археології Волинського музею. Особливо цінними для комплектування археологічної збірки стали надходження з розкопок цвинтарів Я. Фітцке. Важливою для комплектування археологічної збірки музею була діяльність З. Леського.

Наступний етап формування археологічної збірки Волинського краєзнавчого музею – радянський, тривав у 1939–1991 рр. Перші роки супроводжувалися катастрофічним скороченням кількості фондових матеріалів, що пов'язано зі зміною влади та військовими діями. Починаючи з 1950-х рр. ситуація

кардинально змінилася й археологічна збірка почала поповнюватися швидкими темпами завдяки археологічним дослідженням радянських вчених. Найбільшу роль у цьому процесі відіграв В. Ауліх, який передав музею колекцію предметів з досліджень ранньослов'янського городища у с. Зимне Володимир-Волинського району. Зимнівська колекція стала найбільшою складовою археологічної збірки.

1940–1960-ті роки – перші повоєнні розвідки, які носили епізодичний характер (експедиції М. Смішка, Ю. Захарука, І. Свешнікова). Наукові дослідження проводились в умовах марксистської методології, що впливала на трактування історичних процесів. Це обмежувало об'єктивний аналіз походження українства та взаємодії з іншими народами [65, 122-123].

- 1970–1980-ті роки – систематизація досліджень, зростання кількості експедицій, створення методичних підходів (наприклад, розкопки широкими площами, ініційовані Д. Козаком) [76, 34].

Завершальний етап археологічних досліджень окреслено 1991–2024 рр. Він характеризувався розширенням шляхів та форм комплектування археологічної збірки Волинського краєзнавчого музею. У цей період до археологічної збірки надійшов ряд значних колекцій від Г. Охріменка, Д. Козака, О. Златогорського та ін. Доведено, що структура збірки представляє собою складну та багаторівневу систему взаємозв'язків її складових, особливостей документування та зберігання предметів.

1990-2000-і рр. – сучасні археологічні дослідження в незалежній Україні. Провідну роль у дослідженнях відіграли академічні установи Інституту археології АН УРСР, Львівський відділ Інституту суспільних наук, краєзнавчі музеї, університетські експедиції. Серед видатних археологів слід згадати таких, як М. Кучера, М. Кучинко, М. Малевська, Ю. Кухаренко та інші.

Краєзнавчі музеї Волинської й Рівненської областей брали активну участь у збереженні та популяризації культурної спадщини. Зокрема, експонати, знайдені в ході експедицій, поповнили фонди музеїв. Значний

внесок у розвиток пам'яткоохоронної діяльності зробили історико-культурні заповідники "Старий Луцьк" і "Козацькі могили".

Так, дослідження співробітників Луцького історико-культурного заповідника (спільно з Львівським історичним музеєм) зосереджувалися на розкопках Луцька і його околиць.

Експедиції під керівництвом Г. Охріменка, С. Терського, П. Троневица, Б. Сайчука вивчали район Гнідави, територію архімандричого подвір'я Окольного замку, зону Старого міста з обох берегів Стиру, ін. Результати проведених розкопок стали основою подальших археологічних досліджень, які впродовж останнього десятиліття активно проводяться в історичній давній частині Луцька під керівництвом заступника директора Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку В. Баюка [103; 65, 122-123].

Як підсумок, варто наголосити, що археологічні дослідження територій Волинської області були ваговою складовою пам'яткознавчого вивчення українських земель у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Водночас зауважимо, що досягнення фахівців-археологів в означений хронологічний період перебували «під пильним оком» марксистської методології історії. Не допускалося об'єктивного трактування питань, пов'язаних з походженням українства, формуванням української нації, врахування теоретичних висновків зарубіжних дослідників, які йшли врозріз із офіційною комуністичною доктриною тощо. Чимало виявлених на Волині археологічних знахідок осіли в музеях і наукових установах російської федерації, про що сьогодні варто говорити і на державному рівні ставити питання про їх повернення в Україну.

1.2 Джерельна база

Для дослідження археологічних особливостей цвинтарів Волині кінця XIX – на початку XXI ст. було залучено архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Волинської області [32-39].

Основними джерелами є справи, що відображають різноманітні аспекти створення, облаштування та функціонування цвинтарів на території Волині, зокрема в Луцьку, а також адміністративну та релігійну взаємодію при цьому. Аналіз джерел із Державного архіву Волинської області дає змогу оцінити їх значення для дослідження історії Луцька, розвитку його кладовищ і релігійно-культурних практик.

Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, справа 158. "Матеріали/листування Волинського губернатора, протоколи і постанови Міської управи, плани і листування про відкриття в Луцьку нового єврейського кладовища". Це джерело має значну цінність для вивчення єврейської громади Луцька, її місця в суспільному житті міста та ставлення до цієї спільноти з боку місцевої адміністрації. Документ висвітлює: адміністративні процедури, пов'язані з виділенням землі; соціально-правовий статус єврейської громади, топографічні зміни в міському просторі через відкриття кладовища [32].

Джерело важливе для реконструкції ставлення влади до релігійних меншин, що дозволяє зрозуміти політику губернаторської адміністрації в багатонаціональному регіоні.

Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, справа 216. "Листування з Волинським губернатором про відведення землі під Луцьке римо-католицьке кладовище". Документ містить інформацію про процес узгодження територій для католицького населення Луцька [33].

Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, справа 285. "Циркуляри Волинського губернатора і постанови Луцької Міської Думи про облаштування братських воєнних кладовищ". Джерело висвітлює меморіальну політику щодо вшанування пам'яті загиблих у військових конфліктах. Основні аспекти: організація братських кладовищ як елемент державної пам'яткової політики; роль міської адміністрації у збереженні пам'яті про загиблих, інфраструктурні та культурні аспекти облаштування кладовищ. Державний архів Волинської області, ф. 286, оп. 1, справа 190.

"Заява членів общини про покупку пам'ятників та надгробків"
Цей матеріал може бути корисним для вивчення економічної і культурної діяльності місцевих громад. Він дозволяє: відстежити економічні зв'язки громад із виробниками пам'ятників; розуміти культурні традиції щодо вшанування померлих; оцінити матеріальні можливості різних спільнот. Документ дає уявлення про важливість меморіальних практик у культурній і релігійній свідомості мешканців [34]. Державний архів Волинської області, ф. 296, оп. 1, справа 22. "Листування з Варшавським синодом про притягнення до відповідальності кантора Бліге Оттона за похорон на території кірхи". Це джерело містить інформацію про релігійні конфлікти, пов'язані з порушеннями церковних правил.

Державний архів Волинської області, ф. 296, оп. 1, справа 30. "Листування з Аусбурзьким управлінням віросповідання про упорядкування кладовищ і побудову трупарень". Джерело важливе для вивчення санітарно-епідеміологічних вимог, пов'язаних із поховальними практиками. Документ сприяє розумінню змін у ставленні до кладовищ як соціально значущих об'єктів [35].

Державний архів Волинської області, ф. Р-20, оп. 2, справа 42. "Акт про перенесення братських індивідуальних могил воїнів Червоної Армії, які загинули під час Другої світової війни"
Цей документ є ключовим для аналізу меморіальної політики Радянського Союзу щодо Другої світової війни [36-38]. Основні аспекти:

- Процедура перенесення могил і облаштування братських кладовищ.
- Ідеологічний вплив на меморіальну політику.
- Вплив війни на структуру міського простору.

Отже, ці архівні документи забезпечують цінну інформацію для вивчення адміністративного та культурного підґрунтя розвитку поховальної культури

Волині. Вони дозволяють простежити зміни в релігійній політиці, соціальній й культурній особливості та надати детальнішу характеристику об'єктів дослідження, що робить цвинтарі важливим джерелом історичної спадщини регіону.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Відповідно до мети і завдань магістерської роботи використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Застосовано структурно-системний метод, який дозволив розглянути об'єкт дослідження як єдине ціле. Із загальнологічних методів застосовувався метод аналізу, а з емпіричних – метод аналізу доступних джерел і наукової літератури.

У ході підготовки магістерської роботи перевага надавалася конкретним історичним методам – хронологічному та діахронному (періодизації). Застосовувалися порівняльно-історичний, ретроспективний методи, а також метод класифікації.

Висновки до розділу 1

Археологічні дослідження Волині стали ключовими у відтворенні історії регіону, збереженні його культурної спадщини та закладенні основ для майбутніх наукових студій. Узагальнення напрацювань науковців цього періоду має велике значення для сучасної української історичної науки та культурного розвитку.

Історіографія досліджуваної теми є унікальною за рахунок її вузької спеціалізації, та вивчення предмету роботи у контексті роботи з різними пам'ятками різних історичних періодів. В цілому, структуруючи історіографічні джерела виходить цілісна картина та складається уявлення про вивчення такого типу пам'яток у різний час, дослідження їх крізь призму різних типів та методів дослідження. На підставі праць археологів можна відслідкувати особливості роботи на місцях розкопу моги, цвинтарів,

поховань разного типу, особливості роботи х людськими решками та сформувані уявлення про тогочасні події.

РОЗДІЛ 2 ЦВИНТАР ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Типологія цвинтарів

«Кладовище», або ж «цвинтар» це місце, спеціально відведене для поховання тіл та останків померлих, де здійснюють церемонію, ритуал поховання, поминання померлих. Орфографічна назва «кладовище» і «цвинтар» часто вживаються як синоніми, хоча слово “цвинтар” походить від грецького слова “κοιμητήριον”, що означає “місце спокою”.

Інші назви цвинтару вважаються діалектними та рідковживаними, наприклад: «гробовище», діал. «могилки», «могілки», мógлици (Полісся) або теметів (Закарпаття). Єврейські кладовища часто називалися окопищами (окописьками), або кіркутами. У різних культурах та релігіях церемонії або обряди поховання значно відрізняються.

Починаючи давніх витоків цвинтарі облаштовували біля церкви. Часто над входом до цвинтаря будувалась надбрамна церква. Сучасні цвинтарі, на яких багато поховань, влаштовують на околицях міст і сіл. Оцінюючи загальне становище кладовищ міста Луцька, більшість могил на цвинтарях зрідка є старшими кінця XIX початку XX століття. Це зумовлено тим, що колись на поховання простого селянина ставили звичайний дерев'яний хрест. Напису могло й не бути, адже більшість селян й так були неписьменними. Минав час, змінювалися покоління і нащадки покійного предка вже не знали чи просто занедбували місце поховання. Хрест з часом руйнувався, а могила осідала і поростала травою. У випадку з міськими кладовищами – старі цвинтарі довкола церков ліквідували і відкривали нові за межами міста. Набагато довше можуть простояти могили, витесані з каменю, вилиті з бетонних розчинів чи зроблені з металевих конструкцій. Такі поховання могли собі дозволити представники заможних родин знатного походження, чиновників, офіцерів чи священників [54, 23].

Занедбані могили нищить час і ті написи, які сьогодні ще можна відчитати, через кілька років вже можуть не існувати. Особливо прикро бачити руйнівну дію

часу і погоди на старовинні занедбані гробівці, котрі є справжніми мистецькими витворами.

Кладовище в установленому законом України порядку – земельна ділянка з облаштованими могилами чи іншими будівлями та спорудами, призначеними для організації поховання та утримання місць поховань.

У зв'язку зі значною нестачею місць на звичайних кладовищах, а також задля зменшення негативного впливу на довкілля супутніх похованню засобів (олії для бальзамування тіла, масивні надгробки, штучні квіти) у світі поширюються зелені кладовища. Тіло померлого у труні з матеріалу, що легко розкладається, або частіше попіл після кремації закопується в землю, а поряд висаджується дерево. Останки слугуватимуть добривом для росту. Єдиним позначенням місця поховання може бути маленька табличка на дереві із зазначенням імені похованого та років його життя.

□ Кладовища, чи точніше відомості про покійних родичів з їхніх могил – одне із важливих джерел генеалогічного дослідження. Особливо важливими стають відомості з могил, якщо метричні книги не збереглися. Це джерело також дозволяє верифікувати дані, отримані з усних розповідей членів родини, які часто можуть бути неточними і містити похибки у датах [55, 3].

Деякі генеалогічні спільноти створили бази даних поховань, де можна швидко відшукати потрібне поховання. Це передусім стосується польських цвинтарів і країн Заходу. Однією з найбільших онлайн баз поховань є ресурс www.findagrave.com чи польська база grobnet.com.

В Україні немає закону про захист цвинтарів. Ми займаємось виключно українськими, а є ще єврейські, польські, вірменські, частково чеські, частково німецькі. Якщо на єврейські цвинтарі виділяють кошти єврейські міжнародні організації, польські цвинтарі також доглядають, то українські старовинні цвинтарі — покинуті.

За часів громадянської війни в Україні 1917–1921 та комуністичного режиму на землях України загинула величезна кількість поховань і кладовищ, які

мали визначну істор. та культ. цінність. Під час пограбування дворянських маєтків нищилися родинні склепи й церк. погости. Бурхливий розвиток міст призводив до знесення старовинних кладовищ і забудови цих територій, що в країні, яка "боролася з минулим", сприймалося цілком природно.

Величезний поштовх укр. некрополістичним дослідженням ще за рад. часів надала відомий український історик, архівіст і громадський діяч Л. Проценко, автор кількох фундаментальних праць, путівників по кладовищах та багатьох статей із питань української науки. Її зусиллями ця дисципліна потрапила в поле зору науковців, почала активно розвиватися й набирати обертів.

Л. Проценко перша на міжнародному рівні – на 1-му Міжнар. конгресі некрополізнавців (Вроцлав (Польща), 1993) – поставила питання про надання Байковому цвинтарю та Лук'янівському кладовищу в Києві статусу заповідних. Ця її ініціатива була підтримана ЮНЕСКО, в результаті чого на Лук'янівському цвинтарі було створено заповідник і музей при ньому (Лук'янівський некрополь). Сьогодні меморіали існують також на Байковому кладовищі та Личаківському цвинтарі у Львові. Одночасно з Л.Проценко в галузі некрополістики працювали А.Бойко, Ю.Квітницький-Рижов, продовжують свої дослідження Л.Стеннік, Н.Коваленко, І.Дивний, Ю.Ходарковський, Н.Нікітенко та інші [60].

2.2. Структура та основні особливості поховань

Слово “цвинтар” походить від грецького слова “κοιμητήριον”, що означає “місце спокою”. так само, як цвинтар, кладовище є місцем поховання покійних, але воно має трохи іншу історію та семантику. слово “кладовище” походить від старовисяцького слова “кладове” і означає “склад, сховище”.

Цікавим є розміщення цвинтарів. Вони можуть мати різне місцезоположення та розміщення. зазвичай, кладовища розташовуються поблизу церкви або на околицях міста. вони можуть бути довкола маленьких сел і нерідко мають вигляд закритого простору, огороженого високим парканом. Такі пам'ятки, натомість, часто знаходяться поза містом, віддалено від населених пунктів і мають більш відкрите просторове розташування.

Особливим є забезпечення об'єктів дослідження. Цвинтарі та кладовища також можуть відрізнятися за рівнем забезпечення. цвинтарі, як правило, більш доглянуті та обладнані, мають мармурові пам'ятники, але можуть мати обмежений простір та кількість похоронних місць. кладовища, натомість, можуть бути менш обладнані і доглянуті, але мають більше простору для поховання. вони можуть мати рельєфні пам'ятники та старі могильні камені.

Значну роль грають й ідеї та догми щодо поховань у різних релігіях. Україна – багатонаціональний та багатовірусний країна, і це відбивається в різноманітності релігійних та культурних традицій. очевидно, що це впливає на те, як ми використовуємо терміни “цвинтар” та “кладовище”. національні цвинтарі часто пов'язані з певною релігією або національними традиціями, тоді як єврейські кладовища можуть бути окремими зонами, де поховані євреї з усього світу. Релігійна пам'ять та культурна спадщина грають важливу роль у розрізненні місць поховань [54, 10].

Не можливо оминати фактор обрядовості. Ще одним важливим аспектом, що відрізняє цвинтарі від кладовищ, є обряди та традиції, пов'язані із похованням. українська культура має свої особливі традиції, які супроводжують похорони на цвинтарях. вони можуть включати в себе поховання покійних у сторчаках, встановлення хрестів та палаючих свічок. класичні єврейські обряди в похованні, зокрема, можуть включати шив'а, оплакування та певні періоди жалоби. ці традиції створюють унікальну атмосферу на цвинтарях і кладовищах.

2.3. Символіка надгробків та меморіальних споруд

Цвинтарі та кладовища часто мають свою унікальну символіку та художню цінність, що відображається в пам'ятниках та могильній архітектурі. Цвинтарі можуть містити величезні пам'ятники та скульптури, що символізують віру, надію та вічне життя. кладовища, зі свого боку, можуть мати старі могилки з розбитими статуями та могильними плитами, що мають велику художню цінність.

Як зазначалось вище, найперші пам'ятники — це були або кам'яні брили або дерев'яні хрести. З часом надгробні пам'ятники почали виготовляти з

гірських порід, таких як мрамур, граніт та вапняк. Ці матеріали мали міцність і довговічність, що робило їх ідеальним вибором для створення монументів, які могли б прикрашати могилу не одне десятиліття. Приклади старовинних кам'яних надгробків можна побачити в різних історичних місцях, таких як стародавні гробниці, церковні цвинтарі та меморіальні парки.

У деяких культурах дерево є найпопулярнішим матеріалом для виготовлення надгробних пам'ятників. Воно надавало їм природного та теплого вигляду, а також дозволяло створювати унікальні дизайни та різьблення. Однак дерево менш довговічний матеріал у порівнянні з каменем, і багато дерев'яних надгробків з часом зазнавали руйнування або вимагали постійного догляду та реставрації.

З розвитком технологій та виробничих процесів з'явилися нові матеріали для виготовлення монументів, такі як метали (наприклад, чавун, бронза, нержавіюча сталь), скло, пластик та композитні матеріали.

Ці матеріали мали свої переваги, такі як легкість обробки, можливість створення складних форм і текстур, а також стійкість до зовнішніх впливів та погодних умов.

Також варто зазначити, що багато цвинтарів є місцем спокійної спадщини для багатьох родин. Це місце, де покійні є частиною сімейної історії, де розташовані могили предків та родичів. кладовища, навпаки, можуть не мати такої родинної спадщини та історії, оскільки їх відвідують неофіційні пам'ятники та історичні відношення [66; 94].

Висновки до розділу 2

Отже, цвинтарі, кладовища та поховання можна класифікувати за різними критеріями. Кожне з них може мати власні, властиві лише йому ознаки і свої особливості формування і утворення. Вони є подібними, але водночас відрізняються одне від одного.

Цвинтарі частіше розташовуються поблизу церков та населених пунктів, є культурно-релігійними об'єктами та мають більш обладнані похоронні місця.

Кладовища, зі свого боку, зазвичай розташовані поза містом, мають більше відкрите просторове розташування та можуть мати більшу художню цінність. не забувайте, що обидва ці місця мають свою важливу роль у нашому суспільстві, створюючи місто спокою та пам'яті.

Поховання, в свою чергу, можуть мати різну дислокацію: територія тюрм, храмів, ліси, місця масових розстрілів, братських поховань тощо.

Всі ці пам'ятки є унікальним джерелом до вивчення історії регіону, адже кожне дає важливу інформацію, в контексті якої можна вивчати певний період в житті людства.

РОЗДІЛ 3 ЦВИНТАРІ ТА ПАМ'ЯТКИ ПОХОВАНЬ ВОЛИНИ

3.1 Чернчицьке кладовище.

Коріння села Чернчиці йдуть ще з часів Київської Русі. Село було приєднано, як частину міста Луцька в 1959 році. Традиційно, як і в будь-якому селі, так і у Чернчицях було своє кладовище [6].

Цвинтар розташований не далеко від перехрестя вулиць Шевченка та Чернишевського, де нині знаходяться мережі торгових компаній «Наш Край» та «Нова лінія» [6].

Як вже згадувалося вище, цвинтар бере свої початки ще з давніх часів. Відомо, що неподалік цвинтаря був монастир, який існував в XIII столітті. Завдяки археологічним розкопкам та документальних дослідженням було встановлено, що це був православний Спасо-Преображенський монастир, де у XIV столітті написали славнозвісне Луцьке Євангеліє.

Монастир проіснував до другої половини XVIII століття, пізніше на його місці збудували Спасо-Преображенську церкву, яку розібрали у 1980-х роках [8].

Коли ж започаткували сам цвинтар, точної дати досі встановити не вдалося, але є версії, що він діяв ще з часів монастиря. Найдавніша могила на цвинтарі, яка збереглася датується 1842 роком [18]. Могила ідентифікується, як «склеп відьми», який за свідченнями очевидців, розграбували мародери у 1990-х роках. За свідченнями місцевого краєзнавця та активіста за збереження Луцька Ігора Левчука, «склеп відьми» до відьмацтва, та ті хто там поховані не мають жодного відношення. У могилі знайшли свій спокій дружина та син архітектора Максимова, а саме 39-річна Олександра Максимова та 4-річний син Дмитро [11]. Причина їхньої смерті не є відомою і до сьогодні. На території цвинтаря знаходяться ще багато досить цікавих могил людей різної національності, зокрема українців, чехів (збереглося 2 могили) росіян, поляків (збереглося 1 могила). Ці поховання датовані не раніше початком XX ст. [18].

Як розповідав Ігор Левчук, на території цвинтаря хоронили військових Російської імперії, солдатів різноманітних гусарських полків, солдатів, та місцевих жителів, які загинули в роки Першої світової. На цвинтарі існували й холерні поховання. У 1970-х роках, через брак місця для поховання, почали процес перезахоронення, нові поховання почали здійснювати поверх старих [6].

6 серпня 2020 року журналісти інформаційного агентства «Конкурент» провели незалежне дослідження та розповіли, у якому стані перебуває сучасне Чернчицьке кладовище: «Шлях до кладовища розташований вбік від моста на вулиці Шевченка. Праворуч – гаражі, а ліворуч зовсім впритул стоїть невелика капличка із кованою огорожею. Над огорожею «виросла» металева пальма – такий собі символ суворого останнього релаксу...», «в тіні дерев ховалися старі, порослі плющем могильні плити...» [18].

Журналістка агентства Міла Ростоп, зазначає, що: «особливістю Чернчицького цвинтаря є те, що він вирізняється своїм досить строкатим рельєфом. Уздовж всього цвинтаря проходить одна головна дорога. Вона ділить цвинтар навпіл. Праворуч на пагорбі ряд могил починається з «склепу відьми». Лівий ряд могил бере початок трохи далі. З цього боку розташована криниця, яка існує для того, аби підливати квіти на могилах. Окрім головної, у цвинтаря немає чітко визначених доріжок у певних напрямках...» [19]. Місцеві краєзнавці порівнюють ці шляхи «лабіринтом», оскільки щоб дістатися до найцікавіших могил потрібно подолати шлях, який складається з багатьох підйомів і переходів, з доріжок і непомітних занедбаних сходинок, дерев, кущів та несподіваних, подекуди небезпечних урвищ. Могили розташовані у досить цікавому та щільному порядку. Станом на сьогоднішній день, у їх розташуванні складно виділити якусь закономірність. Часто поруч із «свіжими» могилами лежать майже знищені часом металеві хрести, та залишки даніх пам'ятників. На території цвинтаря розвинута досить багата фауна. Серед рослинності варто виділити

старі ялини, високі декоративні кущі різних видів, англійський плющ, який ніби створює живу загорожу навколо та всередині цвинтаря [18].

На території цвинтаря існує невелика церква. За свідченнями місцевих жителів, зокрема Зінаїди Кудрі та її чоловіка Кудрі Михайла можна прослідкувати коротку історію цієї церкви. «Михайло був старостою на той час ще у великій дерев'яній церкві на місці кладовища. Під час революції церкву зробили складом, і зберігали там продукти харчування та різноманітні товари. Церква зазнала страшних руйнувань та була знищена в часи війни. Відбудувати людям тоді забракло грошей, тому і звелицю невелику капличку біля входу. А на місці старої на бетонній основі поставили дерев'яну фігурку старої церкви. Клітка на ній повинна вберегти скульптуру від пошкодження» [19].

У 2021 році було подано заяву до Луцької міської ради щодо відновлення Чернчицького кладовища, як історичної спадщини міста Луцька. Нині відбувається збір коштів для проведення реставраційних та господарських робіт.

3.2 Кладовище на Меморіалі Вічної Слави та на Театральному майдані м. Луцька.

Кладовище, яке носило назву Меморіал Вічної Слави є меморіальним комплексом, який зберігає пам'ять про воїнів, які загинули під час визволення Волині від німецько-фашистських загарбників в роки Другої світової війни. Меморіал Вічної Слави було вирішено створити 15 січня 1976 року рішенням Виконкому Луцької міської ради [5]. Відкриття меморіального комплексу відбулося 29 жовтня 1977 року. Головним архітектором був Василь Гнездилов. На цю подію особисто приїхав колишній командир 121-ї гвардійської стрілецької дивізії, яка визволяла Луцьк в 1944 році, Герой Радянського Союзу генерал-майор Л.Д. Червоний [8]. Нині комплекс має статус пам'ятки історії та культури національного значення. Загальна площа території меморіального

комплексу 7,5 га. На центральній частині меторіалу розташований обеліск, висотою 40 м. Його архітектором був Карабулін Борис Миколайович.

На території комплексу розташована велика братська могила воїнів Другої світової війни, де захороненні за різноманітними джерелами приблизно 1800 солдатів [7]. Також там розташована стіна скорботи та пам'ятний знак волинянам, які ввійшли у списки останнього призову Другої світової війни. На плиті пам'ятного знаку викарбувано напис: «Синам Волині останнього воєнного призову. Вони служили в запасних військових частинах і не загинули від ворожих куль, померли від голоду і холоду у 1944–1945 рр.».

Пізніше там було відкрито масу пам'ятників, які були присвячені різноманітним подіям, зокрема пам'ятний знак волинянам, які загинули при виконанні інтернаціонального обов'язку, пам'ятник жертвам депортації українців у Польщі. Також тут розташований пам'ятник ліквідаторам аварії та постраждалим внаслідок Чорнобильської аварії [6].

6 грудня 2007 року депутати Луцької міськради здійснили спробу перейменування Меморіалу Вічної Слави на Меморіал Пам'яті, заміни неправдивої дати початку Другої світової війни «1941» на «1939» та вшанування пам'яті людей римо-католицького віросповідання, які були поховані там до 1975 р. Але це рішення опротестувала прокуратура, тому ніяких змін не відбулося [14].

Особливістю цього об'єкту є те, що на цьому місці, де зараз розташований меморіал ще раніше існувало древнє римо-католицьке кладовище, яке займало площу 5,2 га. [15]. Головним доказом цього є архівна справа: «Схема розподілу кладовищ м. Луцька», яка була складена на початку 1941 р. креслярем А. Вайсом та головним архітектором міста І. Шуміліним, на тодішній вул. імені 24 Піхотного полку, теперішнього проспекту імені Василя Мойсея. Є відомості, що на початку 1800-х рр. сюди було перенесено залишки поховань з католицького кладовища Бернардинського монастиря [16]. Це кладовище вже було на плані

міста датованим 1807 роком. Згодом тут побудували дерев'яну каплицю, а пізніше в 1870 р. її перебудували в популярному на той час стилі класицизму, яка залишилась і сьогодні. Але в 1975 р. радянська влада вирішила саме тут створити пам'ятник 30-річчя «Перемоги у Великій Вітчизняній війні», тому фактично за злочинним рішенням компартійних органів кладовище було майже повністю ліквідовано, мінімальну частину поховань перезахоронено на нове кладовище в с. Гараджа Луцького р-ну, але тотальна більшість банально була жорстоко зрівняна з землею [14].

Як розповідає відомий волинський історик, археолог Олексій Златогорський: «це було найбільше католицький цвинтар в Луцьку. Там ховали людей різної національності, зокрема поляків, чехів, після більшовицько-польської війни 1920 року – ще й польських солдатів, які загинули під час взяття Луцька групою військ генерала Едварда Ридза-Сьміглого. З 1921 року там був меморіал, який розташовувався ближче до вулиці Шопена. Поховання здійснювалися й під час німецької окупації. Коли увійшли радянські війська, то загиблих солдатів найчастіше хоронили саме на цьому кладовищі. На Театральному майдані є поховання кавалеристів, яких загребли в яму разом із кінями. Пізніше частину останків тих кавалеристів перепоховали на цьому кладовищі. Через те, що там зібрано багато могил червоноармійців, виникла ідея зробити меморіал. На кладовищі було багато цікавих пам'ятників, оскільки в Луцьку від 1870 р. була власна католицька різьбярська майстерня.» [17].

Старші покоління лучан, які і досі проживають неподалік цього місця розповідають, що під ковшами будівельної техніки часто можна було побачити і надгробки, кістки. Лише декому дозволили перепоховати рідних на кладовищі в Гараджі [6].

Про планування кладовища відомо досить небагато зі спогадів місцевих жителів: «могили були розташовані рядами, на них були однакові хрести і висіяні рядками квіти, окремо був рядок офіцерських могил.

Посередині між могилами стояв високий хрест і обабіч нього – пам'ятні таблиці» [14].

Найдавнішою вважається ділянка, яка носила назву: «Старе кладовище» і знаходилася за селом Яровицею вздовж Теремнівського тракту (нині проспект Перемоги). Саме на цю частину кладовища, як було зазначено вище у 1800–1803 рр. почали переносити могили з бернардинського кладовища. Основною причиною цього є те, що в 1795 р., внаслідок третього поділу Польщі, Луцьк опинився у складі Російської імперії і нові власники взялися фактично заново перебудувувати місто. Відомим є той факт, що в 1933 р. на цьому ж цвинтарі була похована Ядвіга Юзефа Кулеша, яка була засновницею Згромадження Сестер Бенедиктинок Місіонерок [16].

Незабаром була утворена ще одна ділянка кладовища, на якій здійснювалися поховання вже після 1944 р., але внаслідок того, що багато поляків виїхало під час повоєнної репатріації, поховання там припинилися.

Саме кладовище збереглося лише на невеличкій ділянці, що прилягає до перехрестя вулиць Шопена та проспекту Василя Мойсея. Могили, які є на меморіалі, ділять на два типи: довоєнні та післявоєнні поховання. Станом на сьогоднішній день, серед збережених поховань збереглася могила начальника воєводського відділу охорони здоров'я Вітольда Габіха, який помер у 1938 році, у віці 62 роки. У фондах Державного архіву Волинської області вдалося знайти документ, де зазначається, що в нього залишилася дружина Ірена та сини Єжи і Генрік [15].

На меморіалі поховані багато відомих військових, зокрема посправжньому «кривавий» командир розвідгрупи НКВС «Волинці» Петро Форманчук, головним завданням якої була розробка ОУН. З донесень та архівних документів відомо, що він на очах бійців бив прикладом офіцерів і навіть начальника штабу загону, та особисто розстріляв двох офіцерів.

Відомою є могила каноніра крейсера «Варяг» Лук'яна Мазурця, який примав участь у бою 9 лютого 1904 року з японською ескадрою біля корейського порту Чемульпо. Це були перші дні російсько-японської війни.

Помер у 1962 році, а в 1975 році його перепоховали на меморіалі. Серед інших могил варто виділити могилу гвардійського майора Володимира Никифоровича Корзуна, який помер від рани 13 січня 1946 року, могилу інженера Теодора Стефанова та Михайла Влязла, який помер у 1956 році [14]. Серед майже втрачених пам'яток історії варто виділити невелике кладовище біля Свято-Троїцького собору на Театральному майдані міста Луцька [6]. Це одне з небагатьох кладовищ, які яскраво висвітлюють російський період в історії Луцька.

Зараз біля собору збереглося 14 могил, у яких поховано 17 людей, а саме 3 священики, 6 військових діячів, 2 вископоставлених чиновники, гімназист і 2 дружини генералів та 3 неідентифіковані особи. Абсолютна більшість були відомими персоналіями у Російській імперії. Особливістю цвинтаря є те, що більшість пам'ятників є роботами відомих майстрів у Російській імперії [7].

Яскравим прикладом є надгробки, автором яких був Генріх Олешкевич з Житомира. Він є автором пам'ятника Пушкіну в Житомирі та багатьох інших пам'ятників. Також варто виділити пам'ятник подружжю Гадонів, який підписаний прізвищем «Долгін. Санкт-Петербург», що свідчить про аристократичне походження цієї родини. Існували також висококласні майстри і в Луцьку, зокрема на могилі Трегубових стоїть підпис майстра Ярославського з Луцька [7].

Важливим елементом робіт майстрів є також ковані огорожі. Вони виготовлялися на замовлення і прикрашалися цікавими та складними виробами. Деякі огорожі виконані в популярному на той час готичному стилі. Інші мають ковані візерунки, а саме кований людський кулачок, родові герби, або інші символи. Серед найвідоміших поховань варто виділити героя російсько-турецької війни, власника 10 орденів армії Російської імперії генерал-лейтенанта Всеволода Панютіна. Неподалік нього знайшов спочинок і генерал-лейтенант - Павло Каменоградський [7].

На цвинтарі також поховані інші відомі військові діячі: Гадон Сергій Станіславович, генерал-майор, який був командиром 2 бригади Гренадерської дивізії, учасник битви під Плевною; командир кінної батареї Коленко Володимир Володимирович; Фофанов Тимофій Олександрович, генерал-лейтенант, командир 1 бригади 12 піхотної дивізії, яка квартирувалася в Луцьку. Серед могил чиновників виділяється Десницький Іван Степанович, голова Луцького окружного суду, батько відомої Катерини Десницької, яка стала сіамською принцесою. Останнім похованням є могила митрополита Луцького і Волинського УПЦ КП Якова, датована 2004 роком.

Усе це є головним аргументом того, що цвинтар біля Свято-Троїцького собору на Театральному майдані представляє історичну і культурну цінність всіх його складових.

3.3 Кладовище на вул. Володимирській та вул. Рівненській.

Історія цвинтаря на вулиці Володимирській не така давня, як Чернчицького. Перші поховання людей на ньому датуються серединою ХІХ ст. Про це свідчать поховання гренадерів Московського корпусу, які захворіли на холеру під час походу на Угорщину. Пізніше там були поховані солдати гусарських полків [6].

На кладовищі є могили вищого офіцерського стану, зокрема генерал-лейтенанти, командири 11-ї піхотної дивізії, полковники. Збереглася могила полковника Охотського полку Олександра Максимовича, який був одним з ініціаторів та виділяв власні кошти для будівництва Свято-Феодосіївської церкви, яка розташована поряд з кладовищем і остаточно добудована в 1906 році.

Під час Першої світової війни було здійснене масове захоронення у вигляді братської могили. Цю подію було вирішено увіковічнити пам'ятником у вигляді трьох чавунних хрестів, двоє з яких збереглися дотепер у дещо занедбаному стані [8].

Неподалік цього кладовища було і окреме військове кладовище, створене також в роки Першої світової війни, на якому хоронили солдатів та офіцерів вже австрійської армії. За свідченнями місцевих жителів, від цього місця практично нічого залишилося, подекуди люди розорюючи це місце, знаходять різні артефакти у вигляді гудзиків, залишків чобіт, предметів особистого вжитку, тощо [6].

Варто зазначити, що плані побудови міста ХІХ століття межею заселення вулиці був саме військовий цвинтар. В 20-х роках ХХ ст. до території цвинтаря приєднали нову ділянку і він став використовуватись, вже як парафіяльний, де здійснювали поховання місцевих жителів. Після облаштування цвинтаря поступово міська забудова по вулиці розширилась до мосту через р. Омелянівку.

Цікаву історію має і цвинтар, який знаходиться на вулиці Рівненській, хоч і є досить «молодим» [8]. На його території немає поховань, датованих раніше 1960 року. Станом на сьогодні день цвинтар є діючим, проте вільних місць на ньому, навіть попри досить високу ціну лишається досить мало. Серед цікавих могил варто виділити могили військових і партійних чиновників, зокрема на цьому цвинтарі є могила депутата УРСР Юхима Ярощука, іменем якого названа вулиця в місті Луцьку. Юхим Ярощук був головою Волинського обласного виконавчого комітету Комуністичної партії у 1956-1972 роках. На цвинтарі є одне відоме єврейське поховання, де похований Шумилович Яків Давидович [6]. Його пам'ятник одночасно є і пам'ятником єврейським жертвам нацизму, який був встановлений у 1968 році.

3.4 Меморіальний комплекс «Pro patria»

Меморіальний комплекс «Pro patria», згідно архівних документів був заснований в кінці 1915 р. — на початку 1916 р на території сучасної Луцької школи І-ІІІ ст. № 5. Процесом його спорудження займалася спеціальна команда, яка створила архітектурно-ландшафтну композицію у впорядкованому австрійському стилі. При вході на меморіальний комплекс,

де поховані австрійські солдати та офіцери був розміщений девіз «Pro patria», який дослівно перекладається: «За Батьківщину».

Військовий цвинтар був повністю обгороджений, центральну частину прикрашала цегляна архітектурна композиція з пірамідальним навершям. При вході була закріплене звернення: «Зупинись, перехожий! У цих могилах поховано тих відважних, гідних подиву, які віддали своє життя у Великій війні за Батьківщину» [4].

Пізніше там було поховано солдатів української Сірої дивізії, яка була сформована у Володимирі-Волинському, воїни армії УНР, жовніри польської армії, які захищали Теремнівській шлях.

У міжвоєнний час меморіал утримували в належному за рахунок компенсації від австрійської сторони, яку отримував луцький магістрат. В роки німецької окупації 1941-1944 рр., огорожу меморіалу було відремонтовано і здійснено реставраційні роботи. Практично одразу, після завершення війни радянська влада вирішила знищити меморіальний комплекс. Були проби створити на його місці парк, але вони зазнали невдачі. В 1959 році тут збудували середню школу №5, де навчалися в більшості діти військових [8].

В листопаді 2013 року у Волинській ОДА у зв'язку з наближенням 100-річниці від початку Першої світової війни було запропоновано встановити тут меморіальну табличку на честь вшанування австро-угорських, німецьких та російських воїнів. Ця пропозиція так і залишилася нерозглянутою [13].

Відомий луцький краєзнавець Вальдемар Пясецький в матеріалах для «Monitor Wołyński» розповідає про появу некрополя ще в XIX столітті: «Усе почалося в 1895 році, коли до Луцька було приєднано значну територію вздовж рівненсько-дубнівської дороги. Межею міста в цьому напрямку став хутір Новий Світ або, як його ще називали, Нова Забудова (тепер район вулиці Чехова). Оскільки у приєднаній до міста частині опинилася територія запланованого православного кладовища, то для

нього довелося підшукати інше місце на околиці міста. Після деяких пошуків на території села Яровиця, що розташоване було вздовж Теремнівської дороги (згодом – вулиця Льотнича на території Луцька, нині – проспект Перемоги), утворили нове православне кладовище. А через 10 років, з огляду на будівництво німецької кірхи, на цьому кладовищі було виділено землю для так званого протестантського кварталу. В роки Першої світової війни виникла третя частина цього кладовища – військова» [4].

Сквер навпроти Луцької гімназії №4 – знаходиться теж на місці старого кладовища. На його території здійснювали поховання православних, а також військових літунів. Як стверджує художник Іван Бойко, під час ліквідації кладовища за часів радянської влади зникло 15 надмогильних плит – їх начебто викрали з метою збереження від руйнації. З того часу плити ніхто більше не бачив [1].

Найвідомішою могилою, яка знаходиться на території зруйнованого кладовища є могила Олекси Алмазова, генерал-хорунжого Армії УНР.

Як свідчить краєзнавець Ігор Левчук, на місці скверу під землею ще лишилося кілька вцілілих могил. «За півметра від зупинки зберігається закритий кришкою склеп із залишками поховання. На цьому ж цвинтарі без попередніх археологічних досліджень був збудований каскадний зелений будинок» [1]. Згідно досліджень Ігора Левчука, на залишках кладовища була розташована могила комуніста, члена КПЗУ Степана Бойка, пам'ятник якому стоїть біля Тринітарського монастиря, що на вулиці Лесі Українки [13].

3.5 Єврейські могили, та поховання у Петро - Павлівському костелі.

Одним з найвідоміших єврейських цвинтарів є цвинтар, який знаходився в районі «Тещиноного Языка», над вул. Глушець. Він бере свій початок з середини XIX століття. З ініціативи Волинської релігійної громади прогресивного іудаїзму та «Оалей Цадікім – Гадер Авот» на цьому місці було встановлено пам'ятний знак. На сьогоднішній день від цвинтаря нічого не залишилося [6].

Часто знаходять поодинокі єврейські поховання. Яскравим прикладом цього є знайдений пам'ятник в селі Струмівка Луцького району Волинської області. За результатами досліджень єврейської громади Луцька, з'ясували, що його було встановлено на могилі єврейської жінки. Аби вшанувати пам'ять померлих, пам'ятник привезли на єврейське кладовище.

Член правління Іудейської ортодоксальної громади Ханна Матусовська намагалася відновити історію пам'ятника та розповідає, що «Надгробки з цінних порід німці вивозили в Німеччину, а такі як цей використовували як фортифікаційні споруди. Найімовірніше, під час війни десь в районі Струмівки були фортифікаційні споруди. Так той надгробок і лишився там, його використовували в підсобному господарстві. Яку він функцію виконував – я не можу сказати» [8].

Досить багато поодиноких пам'ятників можна знайти просто на вулицях міста. Це підтверджує незабудоване місце Вознесенського кладовища, яке знаходиться на теперішній вулиці Івана Франка понад р. Сапалаївкою. Хоч воно ліквідоване в 1990 році, там ще досі зберігаються провалені і зарослі могили. Як свідчить голова Волинського єврейського товариства імені Ісаака Долинського Сергій Швардовський, плитами із луцьких єврейських кладовищ замостили стадіон ВНУ ім. Лесі Українки, який розташований між вулицями Шопена та Ярошука [6].

Також досить багато знахідок єврейських пам'ятників знаходять під час будівельних робіт, як розповідав краєзнавець Ігор Левчук, фрагмент виявили під час будівельних робіт навпроти Луцького автозаводу. Пізніше його перевезли на меморіальний комплекс жертвам Голокосту А неподалік, того ж будівельного майданчика, час риття траншеї знайшли ще один єврейський надгробок. Місцевий старожил Микола Байсарович розповідає, що фрагмент могильної плити міг потрапити із зруйнованого в повоєнні роки єврейського цвинтаря, що був розташований неподалік нинішнього проспекту Волі: «Ці надгробки зі старого кладовища. Будувався автобусний парк. Там валили все при радянській владі. Все знищували. Валялися черепа.

І оце звідти брали каміння і укладали дорогу. Ніякого кладовища тут не було.» [8].

Меморіальний комплекс жертвам Голокосту в Луцьку відкрили 8 травня 1990-го року неподалік цукрового заводу, на місці масового розстрілу євреїв. На насипному пагорбі, висотою 3 метри встановлено пам'ятник. На плитах із лабрадориту, базальту та габро вибиті тексти українською мовою, та івриті: «Жертвам фашистського геноциду від лучан», «На цьому місці в серпні 1942 року німецько-фашистськими загарбниками розстріляно 25658 громадян єврейської національності – жителів Луцька та околиць. Вічна Вам пам'ять».

У церемонії взяла участь група євреїв, колишніх мешканців Луцька із США, Ізраїлю та Німеччини на чолі з президентом Всесвітньої федерації волинських євреїв Я. Елбіртом. Уперше за довгі роки була організована єврейська релігійна панахида. Краєзнавець Ігор Левчук свідчить що: «Саме тут знаходиться весь довоєнний Луцьк [6]. На той час єврейська громада складала 70 %. Тут знаходяться ями, в яких жінки, діти. На жаль, місце має мало уваги. Мало хто знає, що воно тут знаходиться.

Сьогодні поруч неї знаходиться смітник. Він в охоронній зоні пам'ятки місцевого значення, яка повинна сягати 50 метрів – згідно дебенів. Подібні речі, є ганебними для пам'яті лучан, які лежать в цих ямах. Хоронили у Луцьку людей і у стінах чи крипти церков. Наприклад, в крипти Хрестовоздвиженської церкви поховані члени Луцького братства, у стіні Покровської церкви на вулиці Данила Галицького – прах священників.

Найбільше таких захоронень – у стінах костелу Петра і Павла. Серед великої кількості меморіальних дошок, барельєфів, настінних гербів та печаток є й могильні епітафії. На вулиці Лютеранській неподалік від будинку архітектора Голованя розташований пам'ятник доволі відомого лучанина. Це надгробок Казимира Колумна Цецишовського, який помер в 1843 році. Станом на сьогоднішній день, пам'ятник перебуває у занедбаному стані. Його брат Каспер-Казимир Цецишовський був відомою особистістю,

зокрема Луцький і Житомирський католицький єпископ, могилівський архієпископ і митрополит усіх римо-католицьких костелів у Російській імперії. Також приймав участь у розвитку шкільництва на Волині на початку XIX століття.

За свідченням Ігоря Левчука, біля Волинського краєзнавчого музею в асфальт закатані дві надмогильні плити. «Вони колись були перенесені з одного з кладовищ, досліджені, обліковані, проте виявились не потрібними. З них просто зробили частину доріжки, що веде до відділу етнографії...» [8].

На жаль, безбожна комуністична влада за час свого існування поруйнувала не лише віру в душах людей, а й безліч храмів, цвинтарів. На людських кістках зводились промислові об'єкти, житлові квартали, прокладались дороги, будувалися парки, тощо.

3.6 Кладовище в с. Гаразджа Луцького р-ну Волинської області.

Кладовище в с. Гаразджа Луцького р-ну Волинської області офіційно має статус міського кладовища, та розташоване за 5 кілометрів на схід від Луцька. Його було відкрито в 1975 році, станом на червень 2021 року займає площу майже 40 гектарів та налічує близько 35000 могил. За внутрішньою статистикою, щороку прибавляється до тисячі могил. Територія цвинтаря розділена на сектори, у центрі кладовища – Алея героїв, де поховані загиблі внаслідок Українсько-російської війни.

На території цвинтаря поховано багато відомих людей, від діячів культури до чиновницького апарату та партійних діячів. Серед поховань є могили загальнокультурного значення, зокрема могили письменниці Маргарити Малиновської та поетеси Людмили Лежанської. Варто виділити також і могилу письменника Модеста Левицького, який колись вчителював у Луцькій гімназії, іменем якого названа гімназія №4 [6].

Найближче до алеї відомих волинян знаходиться могила редактора газети «Волинь» Степана Сачука. Одним із найвеличніших пам'ятників в Гаразджанському цвинтарі є бронзове погруддя батька экс-губернатора Олександра Башкаленка та депутата обласної ради Василя Столяра. У

перших секторах є досить багато дитячих могил, надгробки яких зроблені у формі ангелів.

Чим далі від центральної алеї, тим частіше можна зустріти занедбані сектори, де розташовані перепоховання з кладовищ, які були на місці сучасного Меморіалу Вічної Слави та кладовища напроти Луцької гімназії №4 [24].

В Гараджі є ціла алея могил жертв катастрофи на теплоході «Адмірал Нахімов», оскільки на його борту було чимало лучан, яким роздавали путівки робітничим із Луцька.

На кладовищі у Гараджі, що неподалік Луцька є сектор для захоронення біовідходів, він знаходиться в кінці кладовища [23]. На цей сектор щомісяця привозять близько тонн людських решток. Начальник відділу благоустрою кладовищ Галина Пекар зазначає, що Гаражда – це єдине місце у Луцьку, де проводиться захоронення біовідходів. Поряд з ним розташовані могили безхатків. На території здійснюється благоустрій, обкошування та прибирання могил. Такі захоронення тут проводять більше двадцяти років. У 2020 році кладовище розширили на 2,7 га, а в 2021 році на 1,44 га. Станом на сьогоднішній день на нових територіях проводиться благоустрій. Робітники викладають залізобетонні плити в проїздах, аби людям було зручніше добиратися до поховань. Для облагородження використовували плити, демонтовані з меморіального комплексу «Вічна Слава» в ході реконструкції [6]. Пізніше було виконано план обгородження розширену частину цвинтаря та влаштувати в'їзну браму. Це обійдеться у 120 тисяч гривень. Крім того, на новій території цвинтаря вже у наступному році планують провести водопостачання.

3.6 Лодомирське кладовище та інші цвинтарі Володимира-Волинського.

Лодомирське кладовище у Володимирі – найстаріше на Волині. Древня брама при вході на кладовище височіє тут із 1840 року. Вона покрита тріщинами, але збережена у доволі гарному стані. Каплиця цього кладовища

є фактично втрачена. Це територія з польськими похованнями. Найстаріше поховання датується 1827 роком і належить Констанції Клосовській. Це власне можна побачити на табличці, яка вмурована в саму каплицю. На жаль, немає відомостей, ким була Констанція, але, очевидно, це була дуже багата родина, тому що не кожен міг собі на той час дозволити побудувати таку величезну каплицю [1].

Так як Володимир був багатонаціональним за своїм складом, і, відповідно, з населенням з різним віросповіданням міський цвинтар був розділений на православну і католицьку частини, які розмежовувалися ровом. Було також дві брами - для православних і католиків. Серед міщан-поляків було чимало заможних людей, які будували вишукані склепи, гробівці для своїх родичів. Деякі з них, які збереглися донині, і стали об'єктами нашого дослідження. У 1939 році Володимир-Волинський увійшов до складу Радянського Союзу. Проте за неповних два передвоєнних роки, комуністична влада не встигла суттєво вплинути на свідомість і традиції володимирчан. Тому і в роки Другої світової війни міське кладовище було охайне і впорядковане, про це пам'ятають старожили. «До 1944 року католицькі поховання, незважаючи на воєнне лихоліття та німецьку окупацію, були добре доглянуті. Після війни, починаючи з 1945 року, розпочався приплив на Волинь населення з різних регіонів СРСР. На жаль, траплялися серед приїжджих аморальні люди, котрі руйнували фамільні католицькі склепи з метою наживи. Місцеве населення свято берегло християнські традиції, і ніколи не допускало таких безчинств. Багато могил було втрачено».

Про католицькі поховання на Ладомирському цвинтарі пише волинський краєзнавець Вальдемар П'ясецький: «Смисловим композиційним центром найстарішої частини католицького кладовища є цегляні руїни значної каплиці, поставленої в 1827 році над гробом Констанції Клосовської її сином. Поряд ще одна капличка, невелика, в досить пристойному стані, хоч в середині розграбована. Це родова гробниця Бодзяків. Родинних поховань

різного типу - в закритих гробницях чи під однією огорожею зі спільним загальним пам'ятником, як свідчить їх перепис - було кілька десятків. Часто такі пам'ятники були декоровані круглою скульптурою чи рельєфами. Круглі скульптури у вигляді ангела чи Богоматері мали і окремі поховання. Крім значної кількості скульптур, католицьке кладовище відзначалося використанням значної кількості епітафій (посмертних посвят) на могилах» [2].

Одним з найвідоміших та найстаріших цвинтарів Волинської області є Лодомирське кладовище, яке знаходиться фактично у центрі Володимира-Волинського. За його архітектурним виглядом, багато дослідників називають цей цвинтар «Волинська Личаківка» [2, 65]. Кладовище було засновано наприкінці XVIII ст. Загальна площа цвинтаря складає 4 гектари та налічує понад 15000 могил. На сьогодні найдавніше збережене поховання на кладовищі датовано 1830 р. Після 1985 р. масові поховання на кладовищі було припинено у зв'язку з браком місця під захоронення.

Цвинтар складається з трьох частин: православна, католицька та юдейська, та нечисельні німецькі поховання, до кожної з частин влади, цей поділ фактично зник [10, 173].

Територія цвинтаря є облагородженою, вели окремі цвинтарні ворота. Після приходу радянської за архівними джерелами вхідні брами збудовані у 1840 р. Кладовище засаджене зеленими масивами, проте часто старі дерева, завдають шкоди похованням. Такі випадки мали місце 4 грудня 2012 р. та 8 червня 2013 р внаслідок їхнього падіння.

Найстарішою є католицька частина цвинтаря. Серед міщан-поляків було багато заможних людей, які будували вишукані склепи, гробівці для своїх родичів. Деякі з них, які збереглися донині, і стали об'єктами багатьох досліджень [9, 224].

Про це зазначає у своїх дослідженнях краєзнавець Вальдемар П'ясецький, зокрема: найстарішою частиною кладовища є руїни каплиці, спорудженої в 1827 році над гробницею Констанції Клосовської та її

сином. Неподалік розташована родова гробниця Бодзяків, на місці якої каплиця, збережена в хорошому стані, проте розграбована. Як свідчить перепис могил, родинних поховань різного типу було кілька десятків. Пам'ятники декоровані круглою скульптурою чи рельєфами [27,34]. Крім великої кількості скульптур, католицьке кладовище відзначалося використанням значної кількості епітафій на могилах.

Одним з яскравих прикладів мистецького підходу до облаштування могил є поховання Йоганни Ольшанської та її чоловіка, яка померла в 1855 році. На пам'ятнику було встановлено хрест із розп'яттям. Також був висічений напис польською мовою: «Ten pomnik jest podlewany łzami pogrążonej w żałobie rodziny. Został zbudowany dla dobrego brata, który tęskniąc za ukochaną żoną, wkrótce pospieszył za nią. 9 sierpnia 1857». Переклад: «Цейпам'ятник зрошений сльозами сумуючої родини. Він споруджений для доброго брата, який, засумувавши за коханою дружиною, невдовзі і сам поспішив за нею. 9 серпня 1857 року» [23, 419]. Це поховання є одним з найдавніших на Ладомирському цвинтарі, йому майже 155 років.

Пам'ятник цікавий з кількох аспектів: по-перше, це добре збережене поховання середини 19 століття, що засвідчує про давнину самого кладовища, по-друге, надгробок демонструє вишуканий мистецький смак, і вирізняється досконалістю виконання.

Ще одна романтична історія, якщо так можна висловитися, пов'язана з ім'ям Олександри Капітанової (в дівочтві – Новицька). Померла вона 1 січня пам'ятного для історії 1905 року.

На надгробку з чорного мармуру, де вже й фото не зберіглося, адже похованню 106 років, сумуючий чоловік зробив такий віршований напис (переклад з польської): Також привертає увагу могила Романа Кецького, який був поліціантом-постерунковим (тобто дільничним). Він народився в 1893 році у Домброві (Малопольща), а загинув 28 жовтня 1923 року у сутичці з бандитами в селі Древині під Порицьком. Про це сказано в епітафії польською мовою.

Варто згадати і про військові поховання польських жовнірів, котрі загинули під час радянсько-польської війни 1920 року. Серед фамільних поховань відомих людей міста - могили родини Семашків (1916 р.), доктора Станіслава Пйотрковського (1902 р.), Яна Бжезнякевіча, та інші [22, 50].

Лодомирський цвинтар це далеко не останній старовинний цвинтар Володимира. Відоміволинські краєзнавці Олександр Цинкаловський, Микола Теодорович пишуть про те, що в минулі століття у місті було чимало кладовищ, які знаходилися поблизу церков. Доказом цього є сліди кладовища, поблизу римо-католицького костелу Іоакима та Анни у Володимирі-Волинському [10,174]. Масове знищення цвинтарів Володимира пояснюється тим, що починаючи з 1795 року Володимир-Волинський увійшов до складу Російської імперії, влада наказала фактично ліквідувати поховання біля церков, і створити лише центральне міське кладовище. Архівні джерела засвідчують, що в 1844 р. у Володимирі-Волинському діяло нове кладовище. Євреї мали окреме кладовище.

У 1939 році Володимир-Волинський, як і вся Волинь увійшла до складу Радянського Союзу. За неповних два роки, комуністична влада не встигла повномасштабно ввести свої порядки, тому і в роки Другої світової війни міське кладовище було впорядковане. Зі спогадів жителя Володимира-Волинського, Стемпковського Володимира Антоновича, 1935 року народження: «До 1944 року католицькі поховання, незважаючи на німецьку окупацію, були добре доглянуті. Після війни, починаючи з 1945 року, розпочався приплив на Волинь населення з різних регіонів СРСР. Траплялися серед приїзжих аморальні люди, котрі руйнували фамільні католицькі склепи з метою наживи. Багато могил було втрачено...».

У Володимирі знаходився також і великий єврейський цвинтар, який був одним з найстаріших у Центральній Європі, та закладений приблизно в XVII-XVIII ст. Розпочинався біля вулиці Завальської, теперішньої Драгоманова і займав досить велику територію від вулиці Флюшної майже до забудови по Ковельській [2, 65]. Наприкінці XVIII

ст. єврейський цвинтар був повністю заповнений, тому було прийнято рішення відкрити новий. Старожили пам'ятають, що обидва кладовища були без огорож. У 1960 роках цвинтар було знищено, за наказом радянської влади. На його місці закладено парк ім. Ю.Гагаріна. Могильні плити були використані як матеріал для вимощення тротуару по вул. Василівській. Мешканці міста, які застали ці події, ще багато років намагалися не ходити цими тротуарами, цінуючи пам'ять власників надгробків. Пізніше вулицю було викладено звичайною тротуарною плиткою, а мацеві і сьогодні можна знайти на подвір'ях жителів будинків. На місці єврейського цвинтарю збудували мавзолей Шлоймо Готліба – лідера єврейського релігійного руху хасидів, який жив у місті у XVIII ст. Краєзнавець Вальдемар П'ясецький, у своєму дослідженні про історію поховань у Володимирі-Волинському пише: «сліди одного з найдавніших володимирських некрополів збереглися до нашого часу в Спаському урочищі, що на перехресті давніх вулиць Водопійної (князя Романа) і Сокальської.» [22, 52]. Краєзнавець зазначає, що залишки цього поховання можна віднести до XI ст.

Олександр Цинкаловський описує у своїх роботах пристосовану під льох давню підземну крипту, яка розташована майже в центрі Спаського урочища. Ця територія давнього цвинтаря зараз добре проглядається зі сторони вулиці князя Романа.

Існувало також два інших цвинтарі. Один був в урочищі Іллівщина, поряд з втраченою нині церквою Св. Іллі, інший - в кінці вулиці Островецької. Місцеві жителі стверджують, що тут був ряд поховань часів I Світової війни [9,226].

На плані міста за 1802 р. розташовувалися два кладовища наприкінці вулиці Лодомирської: одне – католицьке, друге – греко-католицьке, для греко-католицьких захоронень було виділено окремий квартал на території католицької частини Лодомирського цвинтаря. Цей квартал знаходився між східною межею католицького кладовища і головною алеєю православного.

Після приєднання Волині до російської імперії Володимирське городниче управління значно розширює православну частину кладовища на схід. На цвинтарі хоронили також і міську еліту: членів магістрату, маршалків дворянства та ін. громадських діячів [27, 47].

Велика кількість історичних фактів вказує на те, що Лодомирський цвинтар та інші цвинтарі Володимира становлять значну мистецьку цінність. Це є аргументом для того, щоб включити його до складу історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир» та додати до туристичних маршрутів, оскільки тут поховані видатні особистості, воїни російської та радянської армії, учасники національно-визвольної боротьби, жертви політичних репресій.

3.7 Дубенський цвинтар у Рівному

Дубенський цвинтар у Рівному. Дубенський цвинтар у Рівному - це один з найдавніших збережених цвинтарів міста до наших днів.

Поява Дубенського кладовища в Рівному пов'язана з розбудовою в кінці XIX століття військового містечка в передмісті Воля або Дубенському (через нього ішов шлях на Дубно). Вочевидь, звідси й пішла назва майбутнього цвинтаря. На карті поручика Каверіна 1896 року бачимо вулицю «Дубінську», але цвинтар ще не позначено. У 1920-30-і роки вулиця змінила назву на Виспянського.

Власне спочатку це було невеличке кладовище з капличкою для військовиків Рівненського гарнізону. А церкви для них розташовувались у пристосованих приміщеннях. Наприклад, церква Святих Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста 125-го піхотного Курського полку містилась у цокольному поверсі казарменної кам'яниці, а 127-й піхотний Путивльський полк для своєї церкви Святого Рівноапостольного Великого князя Володимира зробив невелику прибудову до казарми. На початку XX століття військове міністерство почало фінансувати будівництво окремих храмів для дислокованих військових гарнізонів у Російській імперії, до якої в той час входило й Рівне у складі Волинської губернії. Відтак цвинтарну капличку упродовж 1911-1913 років

перебудували в церкву на честь Святителя Миколая Чудотворця, яка й стала гарнізонною церквою. Польська влада церкву не зачіпала, а от більшовики — закрили, і в її приміщенні з 1961-го до 1991-го років діяла майстерня з виготовлення трун, оградок і надмогильних пам'ятників. Відновлено і освячено храм у 1991 році. Споруджено церкву з цегли, первісно з одним куполом. Після подальшої добудови куполів стало сім і з'явилась дзвіниця.

Найдавніші поховання, які можна віднайти на Дубенському кладовищі, датовані 1900-м роком. Чи не найбільше їх саме на цій православній ділянці неподалік церкви. Тут зокрема чимало поховань вищих офіцерів російської імператорської армії з Рівненського гарнізону.

У міжвоєнний період у Рівному можна було спостерігати картину, коли кінний катафалк у супроводі почту (якщо ховали військового), оркестру, пішої ходи з військових чи цивільних повільно рухався у напрямку Дубенського кладовища через усе місто. Подібні процесії старожили пам'ятають і в не такі далекі 1950-60-ті роки, коли труну з небіжчиком ставили у відкритий кузов вантажівки, прикрасивши квітами та вінками, й уся ця процесія рушала від місця останнього проживання померлого до Дубенського цвинтаря. Унікальність Дубенського цвинтаря в Рівному в тому, що за похованнями можна “прочитати” не лише цивільну, а й воєнну історію міста за ціле століття. Могили військових — від генералів і вищих чинів різних армій і епох до братських могил простих солдатів, що воювали за різні держави в різні часи — розкидані по всій території кладовища.

На Дубенському кладовищі багато братських могил. Радянські поховання на військовому Меморіалі, реконструйованому в 1975 році, більш відомі рівнянам, там проводять урочистості, вони здебільшого впорядковані й доглянуті. А є поховання, біля яких влада не влаштовує пишних урочистостей під телекамерами, про них і не всі рівняни знають.

Наприклад, неподалік церкви в трьох великих братських могилах покояться останки тисячі 800 солдатів російської армії, які загинули в роки Першої світової на наших теренах. Серед них — сотні українців уродженців

Рівненщини і сучасної Волині.

У католицькій частині кладовища є масове поховання польських легіонерів, які загинули на Рівненщині в 1920 році в боях з більшовиками. Первісно поховання було впорядковано ще за польської влади в 1929 році [2].

3.8 Рівненський "Грабник" - найстаріше кладовище міста.

Кладовище знаходиться біля Свято-Покровського собору. . В минулому тут був приміський район – Грабник, від якого і пішла назва цвинтаря. Колись головний вхід на цвинтар вінчали велична кована брама із кованою хвірткою поруч. Брама – пам'ятка ковальського мистецтва ХІХ століття, дожила до наших часів у незмінному вигляді. Щоправда, тепер вона прикрашає вхід на соборне подвір'я з боку вулиці Грабник. Широкий загал мало звертає уваги на цей воістину мистецький витвір. Хоча церковники, узявшись «реставрувати» решітку, пошкодили деякі елементи декору, вона все одно вражає мереживною красою [1].

Перші поховання на кладовищі «Грабник» розпочалися в 20-х роках ХІХ століття. Зокрема, дослідникам вдалося віднайти поховання, яке датоване 1821 роком, з написом на надмогильній плиті: «Тут покоїться прах раба Божого кандидата Миколи Андреянова. Жив 75 років помер 1821 р.». Спочатку на «Грабнику» ховали переважно заможних рівнян – міських чиновників, військових високого рангу та членів їх родин. «Грабник» став останнім притулком для багатьох рівнян, які відзначились добрими справами. А оскільки історію творять люди, то сміливо можна сказати, що тут «спочиває» історія Рівного. Отож вічний спочинок тут знайшли: педагоги Юліян Захаржевський, Віра Конторовська, Іван Куліш, директор Рівненського реального училища Соколов, рівненські лікарі Микола Прохоров, Олександр Виноградов, Костянтин Хржановський, меценати подружжя Гонопко. Тут поховані батько та сестра письменника Володимира Короленка.

Одразу після перших поховань на цвинтарі з'явилась невеличка капличка. Згодом, в 1848 році на місці каплички було збудовано церкву святого первомученика Стефана. Святиня збереглася до наших днів.

На «Грабнику» привертають увагу німецькі поховання кінця XIX-початку XX століття. Небідні рівненські німці замовляли собі величні надгробки та пам'ятники, виготовленням яких тоді займалась майстерня Ярмушевича [2].

3.9 "Литовське" та єврейське кладовища Рівного. Епідеміологічний цвинтар.

Старовинними кладовищами Рівного вважаються «Литовське» (за назвою вулиці Литовська) - православний цвинтар, якого було приписано до Свято-Успенської церкви (Успенське кладовище)[2] і єврейське. А також епідеміологічне, яке знаходилось поряд з двома вищезгаданими цвинтарями – там ховали померлих від інфекційних хвороб.

Відомо, що на «Литовському» кладовищі ховали православних. Місцеві жителі іноді ще називали його «Омелянівським» або «Кладовищем на Литовській». Далі за «Литовським» знаходилось єврейське кладовище. Точна дата появи цього цвинтаря невідома, але за інформацією дослідників воно існувало з XVIII століття. Принаймні, на карті Рівного XIX століття єврейський цвинтар уже був позначений.

Усі три кладовища, і православне, і єврейське, і епідеміологічне спіткала сумна доля. На початку 70-х років XX радянська влада вирішила знести старовинні цвинтарі у зв'язку з будівництвом адміністративної будівлі для компартійного обкому. Людей було попереджено про ці плани, радянська влада запропонувала родичам померлих перенести останки їх рідних на інші кладовища міста. Тодішня влада обіцяла містянам допомогу у вирішенні цього питання, однак це було лише на словах. За свідченнями жителів міста, люди самотужки займались перепохованням рідних, а чимало хто й не встиг цього зробити [1].

Німецька народна спілка з догляду за військовими похованнями попросила дозвіл на перепоховання останків померлих військовополонених німців ОРБ-394 (окремого розвідувального батальйону) часів Другої Світової війни.

Вони з 1970 року поховані на кладовищі «Тютюковичі» у Рівному, куди їх перенесли з Омелянівського кладовища, що було на вулиці Литовській [3].

Висновки до розділу 3

Поховання – це унікальні пам'ятки, які є невід'ємним джерелом для якісного та комплексного дослідження історії регіону в конкретний історичний період.

Багато цвинтарів розкопано і вивчено археологами безпосередньо в обласних центрах Волині: м. Луцьк та Рівне, також по Рівненській та Волинських областях. Такі пам'ятки з унікальними історіями є на Дубенщині й у Володимирі. Історія кладовищ є невід'ємною частиною в цілісному вивченні цієї історичної пам'ятки для археологів, адже дає важливу інформацію про розтошування поховань, час появи (згідно записів і згадок в окремих випадках), встановлення національностей, які поховані, і, відповідно, відслідкувати традиції та особливості ритуалу поховання у різних культур та націй.

РОЗДІЛ 4 АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ЦВИНТАРІВ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ

4.1 Історія та розкопки братського поховання в'язнів Луцької в'язниці.

На території колишнього Окольного Луцького замку розташований монастир бригідок. З кінця XIX століття будівля слугувала окружною в'язницею, яка існувала в часи самодержавства, радянської влади (до і після Другої світової війни) та німецької окупації.

Історія цієї пам'ятки пов'язана з сумними й трагічними подіями в житті міста та всієї Волині, які увійшли в історію як розстріл в'язнів органами НКВС 23-24 червня 1941 року. Треба відмітити, що найбільш узагальнено й детально це описав у своїй книзі «Під мурами Луцької тюрми» Микола Куделя – колишній в'язень, якого оминула куля під час розстрілу. Він згадує про чотири могили (але, на жаль, не вказує точного місця їх розташування).

Після звільнення Луцька в 1944 році радянська влада знову використовувала тюрму за призначенням. За наказом енкаведистів на чотирьох могилах зрізали хрести, а поховання зрівняли з землею і заасфальтували. Лишень народ передавав знання про це із уст в уста, від покоління до покоління.

Громадськість Луцька та Волині неодноразово піднімала питання про перезахоронення жертв розстрілу. У 2009 році міська рада ухвалила цільову міську програму з увічнення пам'яті жертв розстрілу в Луцькій в'язниці. Перш за все було проведено пошукові дослідження на місцях, що їх вказували колишні в'язні Зінаїда Рубіновська і Григорій Покотило. На жаль, дослідження не дали позитивного результату. Подальший пошук на території колишньої Луцької в'язниці дозволив встановити одне місце масового захоронення, але воно було наслідком злочину іншого тоталітарного режиму. Під час розкопок було знайдено супровідний матеріал, але за виявленими знахідками було ідентифіковано, що це поховання радянських

військовослужбовців. Треба відмітити, що інформація про масові поховання радянських військовослужбовців біля в'язниці була відсутня в будь-яких відомих нам на той час джерелах чи свідченнях очевидців. У зв'язку з цим, було проведено тривалий архівний пошук, унаслідок якого вдалося з'ясувати, що під час німецької окупації Луцька в'язницю використовували як табір для військовополонених «Шталаг №360». У цьому таборі з жовтня 1941 до червня 1942 року померли від голоду й холоду і були розстріляні 10530 осіб. Як часто буває в дослідницькій роботі, проводячи пошук, щоб розкрити одну таємницю, випадково натрапили на іншу.

Таким чином, питання щодо локалізації братських могил розстріляних у Луцькій тюрмі в'язнів залишилося відкритим. Як і питання, чи збереглися ці братські могили. На нього відповісти однозначно не можна. Адже під час післявоєнного будівництва там проводили земляні роботи. У своїй книзі Микола Куделя згадує розповідь Йосипа Пікули, який наприкінці 40-х років працював екскаваторником і був свідком, як під час земляних робіт на подвір'ї тюрми під час копання фундаменту натрапили на кістки захоронених. За розпорядженням працівників КДБ, ґрунт з кістками повантажили на самоскиди, відвезли в кар'єр та закопали. Але з цього повідомлення наразі нам невідомо, де саме було виявлено та викопано це масове поховання, ким були поховані.

У серпні 2016 року автор цих рядків та археолог Державного історико-культурного заповідника у Луцьку Віктор Баюк провели польові пошукові роботи на вул. Кафедральній, 16, у результаті яких було виявлено місце із масовими залишками людських останків. За всіма ознаками – це поховальна яма розстріляних 23-24 червня 1941 року органами НКВС в'язнів. У 1944 році цю могилу зрівняли з землею і заасфальтували, у такий спосіб на багато наступних десятиліть «поховали» правду про жахливу подію, яка сталася в Луцькій в'язниці. І лише через 72 роки волинські археологи зняли гриф секретності зі старанно замаскованого злочину тоталітарного режиму.

Тепер, після довгих років пошуків, перед громадськістю постає питання меморіалізації цього місця масового захоронення жертв політичних репресій. Цей комплекс заходів передбачає уточнення і фіксацію меж масового захоронення, проведення розкопок та судово-медичної експертизи знайдених останків, їх ідентифікацію, перепоховання за християнськими традиціями, встановлення надмогильного пам'ятника [87].

Дослідження решток та знайдені кулі дали змогу встановити, що вони належать гвинтівкам системи Мосіна (набої калібру 7,62). Вчені стверджують, що всім характерне сильна деформація, яка характерна для влучання у щось тверде, людської кістки для цього цілком достатньо.

Залишок від цинку, де патрони і гільзи від системи Мосіна, які знаходили ще в обоймі, свідчить ні про що інше, як про те, що про розстріли щодня звітувалися. "Це радянські гільзи. Їх тут дуже багато", - кажуть дослідники поховання.

Збереглися залишки одягу, шерстяний одяг. Бідні люди, полатане взуття, хоча були різні. В основному це молоді люди, перша ознака – у всіх збережені зуби. 18-20-35-40 років[27].

Проте, варто зауважити, що напередодні, у 2009 році, в ході перших розкопок вдалося встановити, що там було й поховання радянських військових. На основі архівних джерел з'ясувалося, що під час німецької окупації Луцька в'язницю використовували як табір для військовополонених «Шталаг №360». У цьому таборі з жовтня 1941 до червня 1942 року померли від голоду й холоду і були розстріляні 10530 осіб [3].

Не можливо оминати питання перепоховання решток вбитих. Митрополит луцький і волинський, архієпископ Михаїл (УПЦ КП) сказав: «Церква пропонує ці останки, насамперед, достойно поховати... Це не просто останки людей, це останки святих людей. Ми не ідентифікуємо їх за національністю, ми визнаємо всіх жертв тюрми святими, тому й відношення до них буде як до святих. У нас буде не просте місце поховання, а саркофаг за склом, де кожна людина зможе не тільки вшанувати жертв, подивившись,

а й, у першу чергу, помолитися. Цей монастирський храм носить назву на честь святих, новомучеників ХХ ст., в'язнів Луцької тюрми».

Планується розмістити цей саркофаг під куполом на західному подвір'ї, там, де зараз знаходяться стели зі встановленими прізвищами розстріляних у Луцькій тюрмі. Як сказав владика Михаїл, це місце матиме назву «Волинська Голгофа». Також владика повідомив, що у приміщеннях Свято-Архангельського чоловічого монастиря, який зараз знаходиться у стінах Монастиря бригіток, відкриють музей Луцької тюрми. В ньому, крім знахідок із розкопок, планують представити також фото загиблих у стінах в'язниці [4].

4.2 Розкопки криптів під римо-католицьким Кафедральним Собором Святої Трійці у м. Луцьк.

Фундамент і підземелля виявили ще 2021-го, згодом вивчення знахідки відклали, а влітку 2023-го археологічне дослідження знову відновили, сказав керівник Волинської археологічної експедиції Віктор Баюк. За ствердженнями дослідників про існування підземних кімнат не було нічого відомо. Зі слів керівника експедиції Віктора Баюка, під час розчищення підземних кімнат вдалося віднайти чимало археологічних знахідок періоду 16-18 століття. Знайдені, каже, й кістки, яких очікує експертиза [11, 123-124].

В результаті роботи Волинської археологічної експедиції відкрито і розчищено вхідну групу комплексу, а також дві підземні споруди, повідомив керівник експедиції. У першій крипті – окрема камера для поховання найвищого рангу. Вона була порожня, поховань там не виявлено. У другій крипті відкрили та дослідили повторні поховання кількох десятків людей. Також там знайшли фрагменти тканини, гудзики, елементи одягу. Численний рухомий археологічний матеріал: фрагменти кахель, кераміка, вироби зі скла і металів разом із ґрунтом потрапили до крипти при їх засипці культурним шаром історичної частини міста ймовірно вже у другій половині ХХ ст. [11, 125].

4.3 Археологічні дослідження в с. Костюхнівка.

Основна мета роботи полягала в дослідженні та ексгумації решток із могил польських легіонерів з Першої світової війни, які не збереглися і розташовані на місцевому комунальному кладовищі та подальше їх захоронення на військовому меморіалі в урочищі «Польський Ліс». По отриманій інформації в Костюхнівці мала бути одна велика братська могила, яка з'явилась в 1923 році і в якій знаходилось біля сорока польських легіонерів та кілька менших могил. Упродовж багатьох десятиліть цвинтар перебував у занедбаному стані, могили заросли лісом і як наслідок були стерті з народної пам'яті [78].

Дослідження проводились під егідою Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв воєн, депортацій та політичних репресій при Кабінеті міністрів України та Ради по захисту пам'яті боротьби і Мучеництва з Варшави. В роботах брали участь співробітники ДП «Волинські старожитності» ДП ОАСУ НДЦ ІА НАНУ - археологи - Олексій Златогорський, Сергій Шабловський, Тарас Верба, Андрій Амонс, український історик. З Польської сторони участь у роботі приймали д-р Домініка Семінська (керівник з польської сторони), Мечислав Гура (Лодзь), магістр Адам Кучинський (Торунь), Міхал Сімінські (Торунь), Пол Бендзак (Музей Незалежності у Варшаві), Катажина Рогальська і Лукаш Суска (Музей Юзефа Пілсудського у Сулейовек) і група добровольців з Польщі [24, 89].

Характерним для всіх без виключення могил решткам була відсутність анатомічного укладу, краніологічний матеріал був представлений цілими черепами та їх фрагментами. Кількість ексгумованих осіб визначалась на основі кількості нижніх щелеп, великогомілкових, стегнових, тазових кісток та крижів. Мінімальна кількість осіб похованих в братських могилах становить, як мінімум 206 осіб. Загальна кількість осіб по могилах (від мінімального показника до максимального): могила №1 – 137-145 осіб; могила №2 – 25-34 осіб; могила №3 – 20-28 осіб; могила №4 – 13-17 осіб; могила №5 – 8-10 осіб; могила №6 – 3-5 осіб. Таким чином по різних

показниках є цифри від 206 до 239 осіб, на жаль без анатомічного укладу тіл точніше встановити кількість загиблих на даний час неможливо.[3]

Археологічні дослідження та ексгумація показали, що в могилах знаходились рештки солдатів, як австро-угорської так і російської армій, серед яких найімовірніше були як і росіяни, поляки так і українці. В могилі №1 було знайдено погон 307 полку 77 дивізії армії Російської імперії. Цей полк приймав участь в Брусилівському прориві та, зокрема, в боях під Костюхнівкою в липні 1916 року [4].

4.4 Розкопки військового кладовища в урочищі "Дубенський бір", Камінь-Каширський район.

Військове кладовище, урочище «Дубенський Бір», знаходиться на північний-захід від села Тоболи, поряд з лісом. До недавна навколо кладовища було колгоспне поле, яке на даний час не обробляється. На території кладовища ростуть кущі та хвойні і листяні дерева діаметром до 0.4м. За переказами місцевих жителів це кладовище було утворене у 1920-х роках.

Оскільки в цій околиці знаходилося багато одиноких могил військовослужбовців часів Першої світової війни, польською владою було організовано перепоховання цих загиблих на одному із військових кладовищ. За час радянської влади воно було занедбане. Колектив громадської організації «Футурус ХХІ» разом із місцевими жителями провели толоку і прибрали територію кладовища, що надало можливість візуально детально обстежити та провести обміри [17, 67].

Волинь під час Першої світової війни стала ареною широкомасштабних боїв, передислокації великої маси військ і цивільного населення. Особливо великі людські втрати були в 1916 році внаслідок наступу російських військ 3-ої і 8-ої армій Південно-Західного фронту (Брусилівський прорив) [49].

На початку 1917 року німецьке командування провело посилену підготовку до наступу. Було враховано також, що наближається весняна

повінь, так під час розливу річки Стохід були знищені мости і російські війська позбавилися підкріплення. І в цей час 3 квітня після потужної газової і артилерійської підготовки розпочалася атака, в перебігу доби плацдарм був повністю захоплений. Було розгромлено 7 полків 3-го корпусу російської армії, що знаходилися на плацдармі, майже 10 тисяч солдатів і офіцерів попали в полон. У боях 1916-1917 років в районі «Червищанського плацдарму» загинули десятки тисяч воїнів з обох сторін. Ця війна залишилась в пам'яті народів Європи і світу, втілена в багатьох монументах, споруджених на честь визначних подій війни, мільйонів полеглих солдатів [3].

На території Волинської області під охороною держави знаходиться 15 пам'яток часів Першої світової війни, в основному це поховання воїнів російської армії, однак на території Камінь-Каширського району де проходили запеклі бої на державному обліку немає жодного об'єкта цього періоду [4].

Колектив громадської організації «Футурус ХХІ» у 2009 році провів пошукові дослідження на території Тоболівської, Ново-Червищанської Боровненської та Гуто-Боровненської сільських рад Камінь-Каширського району, було виявлено близько 30 залишків фортифікації (залізобетонні сховища, окопи, бліндажі тощо) та декілька військових кладовища [5].

4.5 Сучасні дослідження поховань: с. Рованці 2015 рік.

Досліджувана ділянка знаходиться на першій надзаплавній терасі р. Стир, у західній частині села Рованці, за близько 750 м на південний-схід від церкви св. Пантелеймона та за 270 м на південь від школи. Ділянка розташована на пагорбі з пологим схилом у північному напрямі [87].

Верхній земляний шар, аж до рівня виявлення археологічних об'єктів, був вивезений під час попередніх ландшафтних робіт, тому було вирішено провести зачистку з подальшою фіксацією та методичним дослідженням на місцях виявлення об'єктів. Всього, таким чином, було закладено 11 шурфів кожен площею 1x2 м.

Оскільки, як зазначалось, верхній прошарок землі на глибину до 1,5 м був вивезений до початку археологічних досліджень, достеменно невідомо про характер заповнення культурного шару. На поверхні ділянки було виявлено значну кількість остеологічного матеріалу людського походження без анатомічного укладу, часто ушкодженого. В материковій глині було виявлено 11 археологічних об'єктів, які являли собою могильні ями.

Характеристика об'єктів:

Поховання №1: розміри могильної ями 1,8x0,60 м. Глибина від рівня виявлення – 0,20 см. Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. Поховання безінвентарне.

Поховання №2: розміри могильної ями 1,7x0,5 м. Глибина від рівня виявлення – 0,20 см. Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, долонею в районі серця. В грудній клітині похованого було виявлено черешкову стрілу.

Поховання №3: розміри могильної ями 1,8x0,6 м. Глибина від рівня виявлення – 0,10 см. Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. Поховання безінвентарне.

Поховання №4: розміри могильної ями 1,8x0,7 м. Глибина від рівня виявлення – 0,05 см. Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. Поряд ребрами похованого виявлено 2 гиреподібних гудзика.

Поховання №5: розміри могильної ями 1,8x0,45 м. Глибина від рівня виявлення – 0,05 см. Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії північ-південь, головою на північ, з відхиленням на схід; руки зігнуті у ліктях та схрещені на грудях. Поховання безінвентарне.

Поховання №6: розміри могильної ями 1,7x0,5 м. Глибина від рівня виявлення – 0,15 см. Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-

захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. Поховання безінвентарне. Поряд з черепом похованого виявлено фрагмент яєчної шкаралупи.

Поховання №7: розміри могильної ями 1,8x0,45 м. Глибина від рівня виявлення – 0,10 см.

Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; положення рук встановити не вдалося. Біля голови похованого було виявлено монету солід Яна Казимира.

Поховання №8: розміри могильної ями 1,7x0,5 м. Глибина від рівня виявлення – 0,15 см.

Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. Поховання безінвентарне.

Поховання №9: розміри могильної ями 1,8x0,5 м. Глибина від рівня виявлення – 0,05 см.

Положення 4 кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. В поховальній ямі було виявлено перстень з рослинним орнаментом та три намистини (дві глиняні та одна скляна).

Поховання №10: розміри могильної ями 1,8x0,4 м. Глибина від рівня виявлення – 0,10 см.

Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. Поховання безінвентарне.

Поховання №11: розміри могильної ями 1,7x0,4 м. Глибина від рівня виявлення – 0,10 см.

Положення кістяка: горілиць, витягнутий по лінії схід-захід, головою на захід; руки зігнуті в ліктях: ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. Поховання безінвентарне [88].

Встановлено, що найбільша концентрація людських решток, в тому числі без анатомічного укладу, припадає на південно західну частину ділянки та, ймовірно, переходить на територію сусідніх землевідводів.

У східній частині ділянки, на якій не проводилось ландшафтних робіт, було закладено розвідковий шурф, з метою встановлення факту наявності поховань. Стратиграфія: 0,00-0,05 м – дерн, 0,05-0,55 м – гумусований суглинок, 0,55-0,8 м – суглинок, 0,8-1,4 м – передматериковий шар, нижче – материкова глина. Ознак поховань не виявлено.

В результаті археологічного нагляду в с. Рованці було виявлено 11 поховань, з яких 4 були інвентарними. По знахідках можна датувати поховання XVI–XVIII ст. Враховуючи той факт, що частково прослідковується певна система розміщення поховань, можна припустити, що на даній ділянці тривалий час розташовувався сільський цвинтар [3].

4.6 Дослідження поховань Зигмунта Леського та Яна Фіцке.

Однією з місцевостей, де активно працював З. Леський було с. Дерев'яне Рівненського повіту. В ході польового сезону 1935 р. З. Леський провів дослідження тілопального могильника римського часу, що зробило його відомим у наукових колах Польщі. Під час робіт було відкрито площу у 40 м² на якій виявлено 4 кремаційних інвентарних поховання, з них три жіночих та одне чоловіче.

Жіночі поховання 1 та 2 були здійснені за обрядом повного трупоспалення, а глибина виявлення становила 1,75 м від рівня денної поверхні. Супровідний матеріал поховання 1 складався з 2 урн, 7 посудин-приставок та глиняної намистини. Поховання 2 мало менш чисельний інвентар до якого входили 1 урна, 3 посудини-приставки, 1 скляна намистина та кістяний гребінь. Весь посуд з поховань був кружальним та мав форми типові для носіїв вельбарської культури [2, с. 60]. Інші два поховання було виявлено на глибині 2 м від рівня денної поверхні. Поховання 3 належало жінці і було здійснене за обрядом повного трупоспалення, поряд із ним виявлено чоловіче поховання, здійснене за

обрядом часткової кремації. Чоловіче поховання було орієнтоване по лінії північ – південь, а залишковий остеологічний матеріал представлений великою стегноюю та гомілковими кістками.

Загалом, поховальний інвентар складався з 2 ліпних урн, 3 ліпних посудин-приставок, частини кістяного гребеня, бурштинової намистини, глиняного пряслиця, фрагмента бронзового дроту, пошкодженої фібули та 2 залізних пряжок. За обрядом та інвентарем дослідник відніс поховання до пшеворської культури.

Загалом З. Леський продатував пам'ятку III–V ст. н. е. [2, с. 61] Також в ході робіт у культурному шарі було виявлено 3 фрагменти посуду та 94 фрагменти посуду римського часу та тваринні кістки [1].

Кульмінацією досліджень в Городку можна вважати розкопки 1936 р. курганного могильника, якими керував Я. Фіцке. Під час експедиції З. Леський заклав розвідкову траншею на прилеглий до місця розкопок поселенській пам'ятці. В ході робіт було досліджено тілопокладне поховання V ст. до н. е. та 3 житла городоцько-здовбицької культури [3].

4.7 Дослідження поля Берестецької битви.

Серед героїчних сторінок Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Берестецька битва, яка відбулася 29 червня-10 липня 1651 р. між селами Солонів, Острів і Пляшева сучасної Рівненської області, знайшла своє відображення в унікальних документальних і наративних джерелах, свідченнях сучасників, вітчизняній та зарубіжній історіографії, художній і мемуарній літературі, чисельній періодиці, пам'ятках матеріальної культури, здобутих під час дослідження її території археологічними методами [69, 34].

Археологічні дослідження Волині і Рівненщини в означений хронологічний період перебували у центрі уваги і місцевих заповідників: музею-заповідника «Козацькі могили», створеного у

У процесі археологічного дослідження переправи отримані унікальні відомості щодо озброєння козаків. Вони дозволяють стверджувати, що в

середині XVII ст. усі козаки мали на озброєнні шаблі затипами, поширеними в Європі, у т.ч. – польсько-угорського, польського гусарського. З іншої холодної зброї у козаків під Берестечком були невеликі сокири – келепи, з металюї – лук і стріли та списи [83]. Тут розкрито понад 2,6 га суцільної площі, на якій виявлено залишки збудованої козаками греблі, знайдено 92 людські та 56 кінських кістяків, зібрано понад 5000 речей, що належали козакам, селянським повстанцям, ремісникам і польській шляхті. Усі ці речі мають чітко визначену дату: вони потрапили в болото під час відступу козаків з табору, тобто після 10-ї години ранку 10 липня 1651 р. Консервуючі властивості торфу дали можливість зберегти багато унікальних речей з дерева і шкіри, які у землі звичайно повністю розкладаються. Загиблі лежать на глибині 40-60 см у таких позах, як їх застала смерть: один на спині, інший на боку, третій - долілиць. В одному місці виявлено один кістяк, у другому - два, три або й більше, інколи один на одному. Черепи порубані шаблями, прострілені кулями. Скульптор-антрополог Г. Лебединська з Інституту етнографії АН СРСР на підставі методу М. Герасимова відтворила скульптурні портрети двох українських і одного донського козаків. Останнього ідентифіковано на підставі великої латунної серги біля правого вуха ознаки, характерної для донських козаків, підтвердженої писемними джерелами вже у XVI ст.

Матеріали розкопок дають можливість відтворити обставини загибелі окремих людей. Так, на черепі одного козака залишилися сліди від семи ударів шаблею. Вивчаючи їх черговість, можна встановити: перший раз козак був поранений кінцем шаблі над лівим оком (очевидно, в бою віч-на-віч із ворогом). Наступні чотири неглибокі поранення, також завдані кінцем шаблі, простежуються зверху вниз вище і нижче вух (ворог доганяв козака, сидячи на коні). При шостому ударі шабля глибоко врізалась у потилицю козака, а коли він впав на правий бік, ворог сьомим ударом відрубав йому голову [83, 78].

Розкопки 1970 р. розпочато в урочищах За Острівочком та Банівщина, де плугами меліораторів і культиваторами викинуто на поверхню ґрунту близько 30 людських та кінських кістяків. Більшість з них була настільки зруйнована, що встановити їхнє первісне положення не вдалось [69].

4.8 Розкопки та історія поховання князів Чарторийських, селище Клевань, Рівненська область.

Рештки князів Чарторийських були віднайдені археологами Охоронної археологічної служби України саме в цьому костелі у чотирьох криптах, що під храмом. Розкопки почалися у 2017 році за фінансування обласної адміністрації та з дозволу Інституту археології України [16].

"Знайшовши захоронення, ми припустили, що це особи знатного роду, - пояснив завідувач відділу реставрації Рівненського обласного краєзнавчого музею О. Войтюк. – Адже в костьолі зазвичай ховали представників князівської родини або меценатів храму. Зараз проводяться аналізи кістяків, але судячи з одягу, це останки князів. Звичайно, сказати точно, що це саме останки князя Юрія Чарторийського чи Ізабелли Чарторийської, ми не можемо. Ми висовуємо гіпотези і шукаємо в підтвердження їм документи, проводимо аналізи. Це комплекс різних даних, щоб однозначно сказати, хто це такий". Перепоховання проходило у Благовіщенському костелі у Клевані. Храм, що є цінним експонатом католицької архітектури, якому вже кілька століть, був збудований на кошти князів Чарторийських. За їхніх часів Клевань був розвинутим містечком, тоді як Рівне швидше нагадувало село [26]. У крипту від храмом опустили всього 15 трун із 18 останками князів Чарторийських, в тому числі дітей (згідно з католицькими звичаями рештки дітей можна ховати в одній домовині).

Після перепоховання решток Інна Львівська - ініціаторка розкопок, повідомляє, що двоє представників роду з Польщі та Австралії своїм коштом готові провести цей аналіз та реконструкцію відтворення обличчя на основі антропологічних досліджень, в ході яких дослідники повністю вимірюють

параметри черепної коробки останків князів. Біля кожного поховання стоятиме портрет представника роду, як він виглядав за життя [3].

4.9 Археологічні дослідження поховання на території місцевої тюрми у Володимирі.

Масове поховання польських вояків виявили українські та польські археологи під час спільних розкопок у Володимирі-Волинському.

За медальйонами, кокардами на кашкетах та гудзиками загиблих з'ясували, що у могилі – останки майже 300 солдатів та офіцерів Війська польського. Історики припускають – усі вони стали жертвами НКВС після приходу Радянської влади на західні терени України у 1939 році, – йдеться в сюжеті 5 каналу.

Археолог Тарас Верба на території Володимир-Волинської тюрми, зведеної позаминулого століття, працює близько 3 років. Каже, знали, що можуть знайти поховання – з огляду на призначення споруди. Однак, настільки масового – не очікували. У могильній ямі приблизно 5 на 6 метрів виявили останки близько 300 поляків. За словами фахівців, найімовірніше – людей розстріляли поза межами поховання, у яму ж скинули мертві тіла.

Дослідники стверджують, що ідентифікувати усіх жертв поіменно – неможливо. Адже усі знайдені у братській могилі речі – повсякденного вжитку: гребінці, окуляри, олівці, однак, є й винятки.

Загалом, на території Володимир-Волинської тюрми знайшли 7 поховань періоду Другої світової війни. Кажуть – там розстрілювали як енкаведисти, так і нацисти. Археологи дослідили 4 могили. Кажуть, у перших трьох – останки українців, євреїв та поляків. Останнє, 4-те поховання – майже виключно польське.

Виявлені останки нині перебувають на експертизі в антропологів – ті намагаються достеменно з'ясувати кількість похованих. До кінця року обіцяють завершити роботу, потому – тіла перепоховають на цвинтарі Володимира-Волинського. В останню путь їх проведуть представники чотирьох релігійних конфесій – української православної церкви, греко-

католицької й римо-католицької церков та юдейські священники [12]. Відомо, що у вересні 1939 року, з приходом до сучасного Володимира Червоної Армії, тюрму та будівлі колишнього монастиря отців домінікан передали у розпорядження місцевого відділення НКВС. Окремий загін конвоїрів та охорони розміщувався майже поруч тюрми – у келіях монастиря. У жовтні 1939 року розпочалися арешти серед місцевої інтелігенції, священників, членів ОУН, колишніх офіцерів польської армії та УНР, учасників різноманітних культурно-просвітницьких товариств [19].

4.9 Робота археологічної експедиції в урочищі "Вали", Володимир, 2015 рік

З 2010 року, волинські археологи з ДП «Волинські старожитності» разом із представниками польських організацій - Ради Охорони Пам'яті Боротьби та Мучеництва та Фундації незалежності експонують рештки жертв масових розстрілів НКВС та гестапо. За всі сезони експедицій та розкопок вдалось віднайти та перепоховати всього 2634 останків людей, переважна більшість яких – польські та радянські військові, але є і чимало цивільного населення української, польської та єврейської національностей. У 2015 була розгорнута чергова масштабна розвідкова робота. Метою було виявити нові поховання по всьому периметру городища і закладка десяти траншей завдовжки від 1,5 до 20 метрів. Дослідивши першу траншею, археологи натрапили на знахідки людських решток – було відкопано скелети трьох немовлят, похованих поруч та ще декілька дорослих. Наразі спеціалісти повністю розчистили лише один скелет дорослої людини з пошкодженими кістками черепа. Археолог Сергій Шабловський стверджує, що дивним є положення, в якому похована ця людина – зі схрещеними на грудях руками, головою на захід, а відразу під ним знаходиться ще один скелет. З артефактів виявлено лише один металевий предмет схожий на монету, який ще необхідно почистити від окислення, щоб визначити до якого періоду вона належить. Тож поки археологи не беруться визначати вік цього поховання, але те, що воно відрізняється від попередніх, очевидно – поруч з рештками не знайдено жодних куль чи гільз.

Вчені припускають, що це може бути стихійне поховання 17-18 століття, а причиною можуть бути, як війни, так і хвороби.

4.10 Некрополь Луцького братства

Розпочавши розкопки почали витягнути із підземелля наверх багатотонні і багаторічні завали землі, сміття через вузький люк. Залишено багато битої цегли залишили в крипті, аби нею вимостити підлогу. Цікаво, що закінчили розчистку наприкінці листопада, за два дні до трагічної дати – 305-ліття від страти волинянина, братчика, мужньої людини Данила Братковського, чії останки, згідно його заповіту, теж покояться там. Однак змоги розпізнати чиєсь поховання не вдалося, адже два віки крипта була відкрита для всіх і вся. Поховання поруйновані, розграбовані, піддані глузу. За три віки у вологому середовищі, з поганою вентиляцією не збереглося бодай найменших фрагментів одягу, взуття, волосся. Поховань було багато, розміщувались вони уздовж стін, очевидно у два ряди, але тепер лежали безсистемно, навіть по центру крипти. При розчистці виявилось 49 людських фрагментів (черепів), два чи три могли свідчити про насильницьку смерть. В процесі розчистки відкрився бічний хід у невеличке підземне приміщення, однак поховань там не було, але його теж розчистили [99, 56].

У вересні 2013 р. український антрополог Юрій Долженко провів на базі церковної крипти спеціальне дослідження краніологічного матеріалу. Всього було досліджено 35 поховань, придатних для краніометрії: 21 чоловічий і 14 жіночих черепів. Статеві-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися на базі Музею історії Луцького братства, відділу Волинського краєзнавчого музею [8].

4.11 Могильники Баїв I і Баїв II

Перший – Баїв I був відкритий в 1965 році археологами В. Петровим і А. Каліщуком. В наступні роки проводились дослідження пам'ятки експедицією під керівництвом професора В. Петрова, в яких приймав участь археолог з Москви Ю. Кухаренко [47]. Про могильник Баїв I Ю. Кухаренко писав у статті “Баївський могильник” (“Археологія”, 1975, №

18). Могильник датується III-IV ст. від Різдва Христового. Існує кілька наукових версій щодо його походження. Так, Ю. Кухаренко відносив його до “волинської групи полів поховань”. Цю назву свого часу виділив київський археолог Ю. Смішко, за якою до цієї групи відносились пам’ятки, де черняхівські елементи становили не менше як 50%, а гончарна кераміка може складати більшість [47].

Могильник Баїв I знаходився на околиці села, був безкурганним (плоским), нараховував 32 поховання. З них: 13 поховань з трупокладенням і 19 – трупоспалення, тобто був біритуальним. Трупокладення здійснювалося в прямокутних ямах, трупоспалення в урнах або просто ямах. Трупокладення на Баївському могильнику здійснювались на глибині від 0,5 до 1,4 метра. Більшість кістяків лежали на боці з підігнутими ногами. Орієнтація північна. Судячи за набором речей у похованнях, на некрополі були поховані чоловіки і жінки, проте переважають жіночі поховання. Речовий інвентар різноманітний: речі індивідуального вжитку, які свідчать про матеріальні і духовну культуру насельників Баїва [5]. Серед речей виділяються фібули – шпильки-застібки для одягу. Вони ковані з пластинчастим стрижнем. Виявлений єдиний бронзовий браслет круглої форми, з потовщеними кінцями, які заходять один за одний. Він є типовим для вельбарської культури [2].

Окрім вищенаведеного могильника Баїв I в околицях села Д. Козаком був відкритий і досліджений у 1985 р. могильник Баїв II. На думку Д. Козака він є найранішою вельбарською пам’яткою на території Волині і датується останньою чвертю II-III ст. н.е.

Могильник Баїв II розташований на гребені високого пагорбу, на західній околиці села на території сучасного цвинтаря. На дослідженій площі в 420 м² було виявлено чотири поховання: з них – одне трупокладення і три трупоспалення. Трупоспалення виявлені на глибині 0,6 – 0,9 м від сучасної поверхні в ліпних урнах-горщиках. Урни під вінця були заповнені кістками, перемішаними з попелом. На похованні № 2 до одного з уламків

урни була прикріплена S-подібна золота підвіска з філігранними кінцями. Завдяки їй можна було визначити ранню дату могильника Баїв II кінцем II ст. н.е. Тут також було знайдено уламок підв'язної залізної фібули з округлою спинкою, характерною для III ст. Четвертим похованням могильника Баїв II було трупопокладання на глибині 0,6 м. Поховальна яма була витягнутоовальної форми. Розмірами 1,7 x 0,8 м. Кістяк лежав на спині головою на північ з перехрещеними в колінах ногами. Поховання супроводжував фрагмент фібули [4].

4.12 Розкопки поховання черниць на території Свято-Вознесенського жіночого монастиря у м. Дубно, Рівненська область

Поховання черниць виявили під час археологічної експедиції, яка відбулася влітку 2023 року на острові Дубовець. З кінця XVI століття тут діяв православний жіночий монастир. Його заснував Василь Острозький. У XVII столітті монастир перейшов у Василіанський унійний орден та існував як греко-католицький монастир до 1832 року.

Виявлені людські рештки науковці продатували XVIII – початком XIX століть, розповів Юрій Пшеничний. «Приналежними до духовних осіб можуть бути визначені шестеро людей. Це зроблено на основі супровідного матеріалу, який виявили у похованнях. Маються на увазі предмети християнського культу, деталі чернечого одягу і, зокрема, посмертні наличники з шовку, а також гаптовані металевими ниточками, які зображають хрести та сцени розп'яття», - стверджує науковець [78].

За тиждень розкопок знайшли два захоронення: могилу та склеп. Останній частково пограбували, припустив Андрій Бардецький, бо археологи не відшукали у могилі нагрудного хреста.

"Вона єдина похована у мурованому склепі. Те, що це склеп, ми зрозуміли одразу, тому що перші цеглини, які ми виявили, покладені навскіс. Це, скоріш за все, була жінка, тому що серед знахідок було багато булавок.

Ми вирішили, що це була або одна з настоятельок монастиря, або монахиня високого статусу", — каже голова ГО "Дубенський археологічний осередок".

Сам гроб лежав на двох цеглинах, які були підкладені так, щоб він стояв рівно. На цих цеглинах знаходились рештки черепа і все, що було покладено на обличчя [2]. На цьому місці, було відомо лише про два поховання, одне з них виявилось пограбованим. За словами археологів, грабіжники розібрали склепіння та вкрали натільний хрест, який мав би бути в особи духовного сану. На інші поховання дослідники натрапили уже наприкінці експедиції. Імена людей, які були знайдені, не відомі, так само встановлюються й інші деталі [3].

Загалом, розкопки на цій території ведуть із 2018 року, втім тільки зараз вдалося знайти два поховання: могилу та склеп [4]. Перепоховати рештки черниць змогли лише 2023 року.

Висновки до розділу 4

На різних історичних етапах дослідники не лише з України, але й з Польщі проводили розкопки поховань та досліджень.

У міжвоєнний період відзначилися результатами археологічних досліджень поховань давніх культур Зигмунт Леський та Ян-Юзеф Фітцке, які не лише провели вивчення пам'яток, але й виклали його результати у своїх працях.

У радянський період історичне значення мали розкопки організовані Ігорем Свешніковим на полі Берестецької битви, яке дало змогу відтворити події однієї з ключових битв Визвольної війни Богдана Хмельницького та відовити історичну дійсність, підтверджуючи її археологічними знахідками.

Дослідження сучасних науковців на території Волині дали важливу інформацію для формування цілісної картини з буремних подій від XVIII століття до наших днів: це і згадане поховання черниць, поховання польських легіонерів часів Першої Світової війни, поховання в'язнів тюрем у Луцьку та Володимирі тощо.

РОЗДІЛ 5 ДОСЛІДНИКИ ПОХОВАНЬ НА ВОЛИНІ

5.1 Віктор Баюк

Віктор Геннадійович Баюк — український історик, археолог, дослідник давньої та середньовічної історії. Начальник Волинської археологічної експедиції Інституту археології НАН України, голова Волинського регіонального підрозділу Спілки археологів України, науковий співробітник Охоронної археологічної служби України та Адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», заступник директора з наукової роботи Адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк».

Працює в Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, на посаді заступника директора.

Проводив роботу з ексгумації та перепоховання жертв розстрілу у Луцькій тюрмі.

Працює над розкопками та відновленням втраченого фрагменту муру Окольного замку, досліджує власноруч відкриті підземелля Башти Чорторійських та Колегіуму єзуїтів [12, 309].

Автор та співавтор близько 125 наукових статей із археології та історії Волині а також шести науково-популярних видань, путівників та каталогів, учасник більше 100 наукових форумів, делегат від Волині ні I Всеукраїнському археологічному з'їзді.

5.2 Олексій Златогорський

Златогорський Олексій Євгенович (нар. 14 жовтня 1977, Луцьк) — директор ДП «Волинські старожитності», український історик, археолог, автор десятків наукових та науково-популярних праць, громадський діяч, волонтер, учасник гуманітарної місії "Чорний тюльпан" на Сході України.

Народився 14 жовтня 1977 року у Луцьку Волинської області. У 1999 році закінчив історичний факультет ВДУ імені Лесі Українки, отримав кваліфікацію історика, викладача історії.

Упродовж 1999—2004 років працював науковим співробітником Волинського краєзнавчого музею, у 1999—2000 роках за сумісництвом — вчителем історії та правознавства у Білостоцькій ЗОШ I-II ступеня Луцького району. Від 2005 року — працює у Волинській філії державного підприємства «НДЦ» «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України на посаді заступника директора, від 2008 року — на посаді директора.

Від 2007 року за сумісництвом працює на історичному факультеті ВДУ імені Лесі Українки, від 2009 року і донині — старший викладач кафедри документознавства та музейної справи ВНУ імені Лесі Українки. На історичному факультеті читає курси пам'яткознавства, історії містобудування і архітектури, керує археологічною практикою.

Від 2009 до 2016 року директор ДП «Волинські старожитності» ДП "НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, науковий співробітник відділу давніх слов'ян і регіональних досліджень Інституту археології НАН України, за сумісництвом член оргкомітетів регіональних та міжнародних наукових конференцій. Керівник археологічних експедицій на Волині 2008—2016 років [80].

У 2015-2016 рр. брав участь у пошуку, ексгумації, евакуації та ідентифікації загиблих ЗСУ на сході України в гуманітарній місії "Чорний тюльпан".

Один з головних обов'язків команди науковців ДП «Волинські старожитності» це проведення охоронних та рятувних археологічних робіт, історико-археологічна експертиза ділянок до забудови. З цими завданнями Олексій Златогорський керує розкопками у Волинській області та в сусідній Рівненській. В декількох місцевостях, що становлять особливий інтерес для науки, діють багаторічні археологічні експедиції. В цій діяльності він співпрацює (або працював) з відомими вченими: Сергієм Панишко, Михайлом Кучинко, Григорієм Охріменко та іншими.

Археологія Волинського краю є головним, але не єдиним напрямком наукової діяльності Олексія Євгеновича. Крім того його інтереси стосуються галузі джерелознавства, проблем середньовічного книгодрукування та книгописання на Волині, розвитку містобудування, досліджень злочинів тоталітарних режимів, пам'яті про визначних осіб краю, інших питань краєзнавства.

Керівник спільних українсько-польських експедицій на Волині з дослідження подій I та II світових воєн: на городищі у м. Володимирі-Волинському, у Шацьку, Тинному, Костюхівці, Куклах, Великій Яблунці, Острівках, Боровичах, Гайках-Ситенських.

У 2022 році проводив дослідження поховань на колишньому Стрийському цвинтарі у Львові.

Олексій Златогорський дбає про збереження та відродження національної пам'яті українців. Крім уже згаданих наукових інтересів, йдеться про порятунок пам'яток (історії, археології, архітектури) від нищення нашими сучасниками, про тверезе й безстороннє вивчення контраверсійних подій минулого.

Посада у ДП «Волинські старожитності» дозволяє втручатися в тих випадках, коли новітня забудова загрожує культурному шару або збереженим давнім спорудам. Найгучніша справа цього кшталту — новобудови в межах «Старого Луцька», що з'являються без проведення визначеної законодавством історико-археологічної експертизи.

5.3 Ігор Свешніков

1915 року народився Ігор Свешніков, український історик та археолог, дослідник Берестецької битви 1651 року, академік Краківської академії наук. Дитинство провів у селі Хотин на Рівненщині, поблизу місця, де відбулася битва під Берестечком у ході Національно-визвольної війни українського народу 17 століття. Перші археологічні розвідки припадають на 1937–1939 роки. Основна наукова діяльність була пов'язана з роботою у відділі археології Інституту суспільних наук (Львів), де працював з 1959 р.

Досліджував пам'ятки доби бронзи в с. Городок, Здовбиця, Озліїв, Костянець Рівненської області, могильник вельбарської культури в с. Дитиничі Дубенського району Рівненської області. Понад 20 років проводив розкопки на місці Берестецької битви, результати яких узагальнив у монографії "Битва під Берестечком" (1993). Досліджував давньоруське літописне місто Звенигород біля Львова де виявив перші на Україні берестяні грамоти. Автор монографій про культури шнурової кераміки та кулястих амфор, путівника по заповіднику "Козацькі могили" (Національний історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви"), численних публікацій у наукових журналах та в пресі. Почесний член Рівненського краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців [84].

Основні напрямки наукових досліджень

- пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля;
- історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери;
- давньоруський Звенигород;
- Берестецька битва 1651 р.[83]

5.4 Ян-Юзеф Фітцке

Ян-Юзеф Фітцке народився 20 січня 1909 р. у селі Гдув біля Велички (сучасне Малопольське воєводство). У десятирічному віці осиротів – померла його мати Марія Горгон. Батько залишився з п'ятьма дітьми на руках. Сім'я жила незаможнo.

Ще під час навчання в краківській гімназії юнак захопився археологією, брав участь у розкопках. У 1929–1933 рр. вивчав антропологію та доісторичні часи в Ягеллонському університеті у Кракові. Після захисту магістерської роботи відбув військову службу у Школі підхорунжих при 20-му піхотному полку Краківської землі, згодом закінчив дивізійні курси і в 1935 р. отримав звання підпоручника резерву.

Молодий учений брав участь у різноманітних археологічних експедиціях, публікувався, працював деякий час заступником асистента в

Центрі доісторичної археології Ягеллонського університету, але постійної роботи йому знайти не вдалося. В 1935 р. помер батько Ян-Станіслав. Відчуваючи обов'язок фінансово підтримати сім'ю, Ян-Юзеф Фітцке в серпні 1936 р. погодився на переїзд до Луцька, де йому запропонували роботу [1].

Ян Фітцке - польський історик, археолог - є одним із засновників музейної справи у Луцьку. Він приїздив працювати у Волинський музей лише в серпні 1936 року, і за дуже короткий період, до початку Другої світової війни, встиг зробити досить багато, щоб вважатися одним із найвидатніших дослідників-археологів Волині першої половини ХХ століття. На жаль, війна перервала злет талановитого науковця - він загинув разом із тисячами військовополонених у радянських таборах [2, 56].

Протягом своєї роботи в музеї Ян Фітцке проводив регулярні археологічні розкопки території Волинського воєводства. Він – один з найбільших знавців лінійно-стрічкової та дунайської культури. Найбільш відомі дослідження і знахідки були зроблені в м. Луцьку (Луцьк–Гнідава, Луцьк–Дворець, Луцьк–Кримне), с. Городок (Луцького району), с. Городок на Рівненщині.

Крім того, в смт. Торчин було досліджено могильник доби бронзи; в с. Піддубці розкопані кургани давньоруського часу з прикрасами та зброєю. Розкопки проводилися в Любомлі, Берестечку, Черську і т.д. Частина зібраної ним колекції зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, найкращі зразки знахідок і нині представлені в експозиції музею.

Археологічним здобутком Яна Фітцке можна вважати складені ним «Карти розміщення археологічних стоянок на території Волинського воєводства у 1936–1938 рр.»[2, 52; 55]

Ян Фітцке – автор численних публікацій в місцевій та столичній пресі про колекції Волинського музею та повідомлень про археологічні знахідки на землі волинян: «Надзвичайно цінне археологічне відкриття під Луцьком»

(1937), «Сенсаційне відкриття у неолітичних могилах у Торчині на Волині» (1937), «Нумізматичне зібрання музею ВТПН у Луцьку» (1936) та ін.

З початком Другої світової війни як поручик запасу призваний до польської армії. Разом з своєю частиною потрапив в радянський полон, а далі – в табір в Козельськ на Смоленщині. Наприкінці квітня 1940 р., під час ліквідації табору, Ян Фітцке був розстріляний органами НКВС у Катинському лісі [3].

Висновки до розділу 5

Робота над археологами є надзвичайно важливою, після чого вони займаються відтворенням історичних подій та фактів, опираючись на матеріальні свідчення. Знахідки, виділені під час розкопок поховань і цвинтарів, дозволяють підтверджувати і доповнювати історичні відомості, створюючи їх більш наочними і доказовими. Таким чином, дослідження поховальних об'єктів розкриває нові аспекти життя та традиційних минулих епох, проливаючи світло на етнічні, соціальні та культурні характеристики регіону.

Праця археологів є дуже складною і вимагає високого рівня професійної підготовки та обережності. Особливо делікатна з похованнями включає роботу з людськими останками, що потребує етичного підходу і зв'язку з культурними та релігійними традиціями, а також додаткові дослідження для забезпечення збереження і точного опису знахідок.

У досліджуваних археологічних процесах часто необхідно використовувати сучасні технології і методи, такі як ДНК-аналіз, методи датування, реставраційні техніки та інші, щоб максимально зберегти і відновити об'єкти. Крім того, археологи є авторами важливих наукових праць, в яких фіксують результати своїх досліджень, систематизують отримані дані та роблять аналітичні висновки. Ці праці становлять значну цінність для подальших нових досліджень, оскільки вони створюють базу для наступних поколінь науковців, дозволяють уникнути дублювання роботи, а також забезпечують перспективи для вивчення історії регіону. Таким чином,

діяльність археологів є основоположною для збереження історичної пам'яті та культурної спадщини.

Висновки

Археологічні дослідження поховань на Волині є дуже вузькою та специфічною темою. Історіографія дає свідчення про їх дослідження у контексті вивчення конкретних історичних періодів, що дає цілісно вивчити історію регіону. Цінними джерелами для археологів ставали топографічні зображення, а також документальні свідчення про організацію цвинтарів чи кладовищ.

Цвинтарі, кладовища і поховання як об'єк дослідження є дуже своєрідним. Особливістю вивчення таких пам'яток полягає у багатоетапності, особливій обережності та безпосередній роботі з людськими рештками, які вимагають додаткових досліджень та гідного вшанування. Вони є різними і мають свої критерії щодо розташування, забезпечення, функцій. Можуть бути різними за національним складом, за місцем і часом виникнення, що дає додаткову інформацію для вивчення особливостей регіону на різних історичних етапах.

У роботі представлені історії та доля поховань різних часів у різних куточках Волині: м. Луцьк, м. Рівне, Володимирський район Волинської області. Розкопки у цьому регіоні проводилися не лише у вищезгаданих містах і районах, а ще на Дубенщині, Рівненська область, с. Костюхнівці, Камінь-Каширського району, с. Берестечко, Дубенського району. Розкриті поховання дали цінну інформацію про події на Волині в різний час, що дає можливість комплексно оцінити хід історичного розвитку та значення в історії конкретних подій в житті Волині.

Дослідження кладовищ Волині дозволяє глибше зрозуміти особливості поховальної культури регіону та її еволюцію під впливом історичних подій.

Волинські заклади відображають багатонаціональний склад населення краю та різні релігійні традиції, включаючи православ'я, католицизм, юдаїзм, і це збагачує регіональну культурну спадщину. Меморіальні комплекси, такі як «Pro patria» та Меморіал Вічної Слави в Луцьку, символізують історичну пам'ять про події ХХ століття та увічнюють пам'ять жертв воєн і репресій.

Археологічні дослідження цвинтарів на Волині допомогли відкрити нові дані про давні періоди історії регіону, зокрема про середньовіччя і ранній новий час.

Дослідження кладовищ на вул. Володимирській та Рівненській у Луцьку показали, як міські заклади впливають на формування історичної пам'яті та ідентичності. Виявлені під час розкопок на закладних артефактах і могильних пам'ятниках мають високу наукову цінність, після чого вони зберігають інформацію про матеріальну культуру минулих епох.

Кладовище на вул. Театральній у Луцьку є прикладом взаємодії архітектури та меморіального простору в міському середовищі. 8. Лодомирське кладовище у Володимирі-Волинському є унікальним об'єктом, що показує культурні зв'язки міста з Польщею та Литвою.

Єврейські поховання Волині є місцями пам'ятками, які вказують на багатовікову присутність єврейської громади в регіоні. Дослідження братського поховання в'язнів Луцької в'язниці розкриває складні сторінки історії репресій на Волині в ХХ столітті.

Археологічні дослідження провели різноманітність поховальних обрядів на Волині, що відображає вплив релігійних, етнічних та соціальних чинників. Розкопки на місці Берестецької битви 1651 року дають дані про військову історію та поховальну практику українського козацтва.

Некрополь Луцького братства є свідченням розвитку православного братського руху та його культурної спадщини на Волині. Розкопки на території колишнього Свято-Вознесенського жіночого монастиря в Дубному зберігають пам'ять про релігійне життя черниць.

Відомості, отримані з досліджень поховань, сприяють реконструкції генеалогічних зв'язків місцевих родів та етнічної історії краю. Робота дослідників, таких як Ігор Свешніков та Віктор Баюк, є невід'ємною частиною дослідження історії Волині та її культурного розвитку [13-14; 89-90].

Знахідки з розкопок, включаючи прикраси, монети та побутові речі, не можуть доповнити історію матеріальної культури Волині. Вивчення кладовищ надає інструменти для дослідження демографічної ситуації на Волині в різні історичні періоди, включаючи часи епідемій і війн. Дослідження кладовищ Волині сприяє збереженню культурної спадщини та привертає увагу до необхідності охорони історичних пам'яток.

Збереження та вивчення кладовищ Волині є місцем кроком у відновленні історичної пам'яті регіону та розвитку культурного туризму. Ці висновки остаточно акцентувати ключові аспекти дослідження та зробити його внесок у збереження культурної та історичної спадщини Волині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Drewko M. Sprawozdanie z kluditi Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg Lubelski, za rok 1926. *Wiadomości Archeologiczne*. т. X (1929). 184 s.
2. Fitzke J. Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu. *Wiadomości Archeologiczne*. 1975. Т. 40. №1. С. 53-62.
3. Fitzke J. Scarby monet historycznych Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku. Łuck, 1938.
4. Hoffman J. Sprawozdanie z pościący Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na obszar województwa Wołyńskiejko, za lata 1924-1925. *Wiadomości Archeologiczne*. т. X (1935). P. 299-304.
5. Leski Z. Prace archeologiczne na Wołyniu. *Z Otchłani Wieków*. Poznań, 1936. R. XI. Z. 4–5. S. 60–61.
6. Sieminska.D. Sprawo zdanie z badan archeologiczno-ekshumacyjnych grobow masowych z okresu I wojny swiatowej w m. Kostiuchnowka (Ukraina), 2015. 3.M. Sieminski. Zestawienie tabela ryczneszczantkow kostnych wydoytychz grobow w m. Kostiuchnowka (Ukraina), 2015.
7. Wojnicz Adam Łuck na Wołyniu: opis historyczno-fizjograficzny / z fotografjami Jana Suszyńskiego oraz z dopełnieniem i fotografjami budowniczego Konstantego Teleżyńskiego. Łuck 1922, nakł. autora. 24 cm, 96 s.
8. Археологи закінчують розкопки крипт Кафедрального Собору Святої Трійці у Луцьку", стаття, URL: <https://suspilne.media/lutsk/615057-arheologi-zakincuut-rozkopki-kript-kafedralnogo-soboru-svatoi-trijci-u-lucku/> (дата звернення 08.09.2024).
9. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ : Наук. думка, 1972. 123 с.
10. 1941 - розстріли в'язнів Луцької в'язниці - Український інститут національної пам'яті, стаття (дата звернення 08.09.2024),

URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/cherven/23/1941-rozstrily-vyazniv-luckoyi-vyaznusi>

11. Археологічна спадщина Яна Фітцке / Упор. Г. Охріменко, О. Златогорський, Пер. з польської Г. Охріменко, В. Дмитрук, О. Златогорський. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. 488 с.
12. Бардецький А., Пшеничний Ю. Матеріали з розкопок М. І. Островського на поселенні Липа в урочищі «Вітерщина» Дубенського району Рівненської області. Волино-Подільські археологічні студії. Вип. III. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006) : Зб. наук. ст. / Упорядники В. М. Конопля та О. Є. Златогорський. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. С. 163–169.
13. Баюк В. Г. Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність). *Краєзнавство: науковий журнал*. К.: В.-во «Телесик», 2010. Ч.1-2. 282 с. С. 123—129.
14. Баюк В. Г. Польові дослідження пам'ятки археології в урочищі «Куповаті» на околицях Луцька 2010. року. *Археологічні дослідження Львівського у-ту*. 2010. Випуск 13. 360 с. С. 309—319.
15. Бірюліна О. Експедиція Олександра Цинкаловського в село Сереховичі. Сереховичі: з історичної пам'яті / авт.-упоряд. А. Бондарчук. Луцьк, 2020. С. 40–45.
16. Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті Луцької Хрестовоздвиженської (братської) церкви. Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. Вип. X. *Матеріали X ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку*. м. Луцьк, 22 – 23 травня 2014 р. С.111 – 123.
17. Бондаренко Г. В. В. Липинський, М. Левицький і О. Цинкаловський – видатні постаті краю. Бондаренко Г. В. *Історичне краєзнавство Волинської області (1939–2019 роки) : присвяч. 30-річчю Волин. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України та 75-річчю факультету історії,*

- політології та нац. безпеки Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2021. С. 214– 220.
18. Бондарчук А. На цвинтарі наших душ. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/10548-na-tsvintari-nashikh-dush.html>
 19. Брусилівський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, фотографії, раритети/ Упоряд.І.Пасюк. Луцьк, 2006. 120 с.
 20. Бухало Г.В. Круг містечка Берестечка. Рівне: ДРВП, 1993. 104 с.
 21. Веремчук М.К. Історико-культурна спадщина Володимира-Волинського. Луцьк: „Надстир’я”, 2010. 100 с.
 22. Виткалов В.Г. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І.К. Свешнікова. Хрестоматія. Рівне: РДГУ, 2005. 404 с.
 23. Вознюк О. Людмилине поле та Вулька Хвалемиська. Друга краєзнавча експедиція «Стежками Олександра Цинкаловського». *Хроніки Ладомерії* : матеріали V Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Хроніки Ладомерії», присвяч. 850-й річниці з часу правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинського князівства і патріарха монаршого правлячого роду Романовичів : наук. зб. Новоград-Волинський, 2020. С. 170–177.
 24. Волинська Голгофа: відкрили масову могилу розстріляних в’язнів Луцької тюрми. Оновлено", стаття, URL: <https://monitorwolynski.com/uk/news/2000-18733> (дата звернення 08.09.2024).
 25. Волинський музейний вісник: Наук. зб.: Вип. 10. / Упр-ня культури, з питань релігій та національностей. Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. музеєзнавства, пам’яткознавства та інформ.-аналіт. діяльн. ВНУ імені Лесі Українки; упоряд. Є. І. Ковальчук. Луцьк, 2020. 188 с. С. 80-83.

26. Волинські археологи розсекретили злочин тоталітарного режиму, стаття, URL: <https://www.volynnews.com/news/society/volynski-arkheolohy-rozsekretyly-zlochyn-totalitarnoho-rezhymu/> (дата звернення 08.09.2024)
27. Волиняни з «Чорного тюльпану» «розговорили» мовчазні вали стародавнього _____ городища, _____ стаття, URL: <https://www.volynnews.com/news/society/u-volodymyr-volynskomu-horodysychi-arkheolohy-natrapyly-na-novi-znakhidky/> (дата звернення 10.09.2024).
28. Володимир-Волинський. Карта історико-культурної спадщини. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/volodymyr-volynsky-cultural-heritage-card/>
29. Гуменюк Т. Археологічна наука в західних областях УРСР у другій половині 40-х – 80-ті роки ХХ ст.: історіографічний аспект. *Питання історії України*. Зб. наук. праць. Чернівці, 2011. Т. 14. С. 190–194.
30. Данилюк Н. Лінгвокраїнознавчі коментарі до топонімів у словнику О. Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся». *Літопис Волині* : всеукр. наук. часоп. Луцьк, 2018. Ч. 19. С. 135–139.
31. Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження пам'яток воєнної історії ХХ ст. Праці центру пам'яткознавства. Вип. 3. К.: 2001. С.111.
32. Державний архів Волинської області, ф. 286, оп. 1, справа 190 "Заява членів общини про покупку пам'ятників та надгробків".
33. Державний архів Волинської області, ф. 296, оп. 1, справа 22 "Листування з Варшавським синодом про притягнення до відповідальності кантора Бліге Оттона за похорон на території кірхи".
34. Державний архів Волинської області, ф. 296, оп. 1, справа 30 "Листування з Аусбурзьким управлінням віросповідання про упорядкування кладовищ і побудову трупарень".
35. Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, справа 158 "Матеріали/листування Волинського губернатора, протоколи і

- постанови Міської управи, плани і листування про відкриття в Луцьку нового єврейського кладовища".
36. Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, справа 216 "Листування з Волинським губернатором про відведення землі під Луцьке римо-католицьке кладовище".
37. Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, справа 216 "Листування з Волинським губернатором про відведення землі під Луцьке римо-католицьке кладовище".
38. Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, справа 285 "Циркуляри Волинського губернатора і постанови Луцької Міської Думи про облаштування братських воєнних кладовищ".
39. Державний архів Волинської області, ф. Р-20, оп. 2, справа 42 "Акт про перенесення братських індивідуальних могил воїнів Радянської Армії, які загинули під час Великої Вітчизняної війни".
40. Дяченко В. Археологічна діяльність Олександра Цинкаловського та її вплив на сучасні дослідження праісторії Волині. *Літопис Волині* : всеукр. наук. часоп. Луцьк, 2016. Ч. 16. С. 69–73.
41. Дяченко В. Віхи життя невтомого дослідника Волині – Олександра Цинкаловського. *Історія та сучасність Православ'я на Волині*: матеріали IV наук.-практ. конф. Луцьк, 2013. С. 118–120.
42. Дяченко В. М. Вивчення регіональної історії Олександром Цинкаловським (на прикладі Володимирщини). *Сучасна наука та освіта Волині* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Луцьк ; Володимир-Волинський, 2018. С. 212–215.
43. Жишко Б. У Луцьку радянська влада ліквідувала цвинтар, де похований Алмазов URL: <https://volynua.com/posts/zavtra-u-lutsku-vshanuut-pamyat-general-horunzhogo-unr-almazova>(дата звернення 08.09.2024) .
44. Звіт роботи експедиції в рамках історико–краєзнавчого проекту «Фронт на Стоході». Архів Європейського фонду сприяння

- рекреаційно-природознавчої, природоохоронної та гуманітарної діяльності “Футурус ХХІ”. Луцьк, 2009. С.56-61. <https://rivne-future.com.ua/uk/eternal-istoriya-kladovyshh-mista-rivnogo> (дата звернення 08.09.2024).
45. Златогорський О., Панишко С. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 164 с.
46. Історія кладовищ міста Рівного, стаття, URL: <https://rivne-future.com.ua/uk/eternal-istoriya-kladovyshh-mista-rivnogo> (дата звернення 08.09.2024) .
47. Кладовища Рівного — музеї людської пам’яті, стаття, URL: <https://ogo.ua/articles/view/2014-02-17/33008.html> (дата звернення 08.09.2024)
48. Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 200 с.
49. Котис О. Дияволи і цінності. Хто похований у центрі Луцька. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/175-dyivoly-i-tsinnosti-khto-pokhovanyi-u-tsentri-lutska>. (дата звернення 08.09.2024).
50. Котис. О. Екскурсія Луцькими могилами. URL: <https://www.volynpost.com/articles/155-ekskursiia-luckyumu-mogylamy>;
51. Котис. О. Луцьк – місто на могилах URL: <https://www.volynpost.com/articles/53-luck-misto-na-mogylah>(дата звернення 08.09.2024) .
52. Кузь В. Втрачені та зруйновані кладовища міста Луцька. *Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»* (17 травня 2022 року). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2022. С. 574-577.

53. Кузь В. Олександр Миколайович Цинкаловський – дослідник історії Волині. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк, 2021. Вип. XVII. С. 384–388.
54. Кучинко М. М., Златогорський О. Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області: навчальний посібник Луцьк: Волинські старожитності, 2010. 200 с.
55. Ладомирський цвинтар у Володимирі Волинському. URL: <http://volodymyrmuseum.com/istorychni/26-katolytski-pokhovannya-na-ladomyrskomu-tsvyntari-u-volodymyrivolynskomu> (дата звернення 08.09.2024)
56. Мазурик Ю. Військове кладовище часів Першої світової війни на території Тоболівської сільської ради Камінь-Каширського району, урочище «Дубенський Бір» <https://www.radiosvoboda.org/a/28660674.html> (дата звернення 08.09.2024).
57. Мертві заговорили. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28660674.html> (дата звернення 08.09.2024).
58. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Матеріали XXVII Міжнародної наукової історико - краєзнавчої конференції, присвяченої 1020 - й річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110 - річчю від дня народження О.Цинкаловського. Володимир –Волинський. 2008. 377 с.
59. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир - Волинський в історії України і Волині: Науковий збірник: Випуск 32. Луцьк. 2009. 318 с.
60. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Випуск 56. Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 року, м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук. Луцьк, 2015. 250 с., іл. (електронний варіант), <https://www.istvolyn.info/post/526>

61. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Випуск 56. Матеріали LVII Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2016 року, м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. Луцьк, 2016. 280 с.
62. Міщенко О. Тафальний ландшафт в структурі міста (на прикладі міста Луцька) Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк. 2019 р. С. 49-54.
63. Муляр Г. В. Археологічні дослідження Волині та Рівненщини (друга половина 1940-х – початок 1990-х років). Гілея. 2014. Вип. 87 (№ 8). С. 122–126.
64. Муляр Г. В. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні у 1944–1991 рр. (на прикладі Волинської і Рівненської областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2015. 20 с.
65. Мусіхіна Г.П. Авторська програма гуртка «Екологічне краєзнавство» «Рідний край» URL:<https://naurok.com.ua/avtorska-programa-ridniy-kray-92331.html>
66. На Волині виявили поховання розстріляних НКВС поляків. ВІДЕО, стаття, URL: <https://www.volynpost.com/news/21831-na-volyni-vyiyavly-pohovannia-rozstrilianyh-nkvd-poliakiv-video> (дата звернення 09.09.2024)
67. На Дубенщині перепоховали рештки черниць, які знайшли під час розкопок монастиря, стаття, URL: <https://dubno.rayon.in.ua/news/642833-na-dubenshchini-perepokhovali-reshtki-chernits-yaki-znayshli-pid-chas-rozkopok-monastirya> (дата звернення 10.09.2024)
68. На зниклих цвинтарях Луцька встановили меморіальні знаки <https://lutsk.rayon.in.ua/news/15150-na-zniklih-tsvintariah-lutska-vstanovili-memorialni-znaki> (дата звернення 10.09.2024)

69. На колишньому римо-католицькому цвинтарі, що в Луцьку, хочуть встановити пам'ятку полякам. URL: https://www.volynnews.com/news/archive/na_kolyshnomu_rymo-katolytskomu_tsvyntari_shcho_v_lutsku_khochut_vstanovyty_pamyatku_po_lyakam_foto/ (дата звернення 10.09.2024)
70. На Рівненщині розкопали 300-літнє поховання монахинь, стаття, URL: <https://suspilne.media/rivne/538047-na-rivnensini-rozkopali-300-litne-pohovanna-monahin/> (дата звернення 10.09.2024)
71. На території історико-культурного заповідника в Луцьку тривають розкопки. Що нового відкрили археологи", стаття, URL: <https://suspilne.media/amp/lutsk/591819-na-teritorii-istoriko-kulturnogo-zapovidnika-v-lucku-trivaut-rozkopki-so-novogo-vidkrili-arheologi/> (дата звернення 08.09.2024).
72. Народився Ігор Свешніков. <http://nbuv.gov.ua/node/4358>(дата звернення 08.09.2024).
73. Нічне кладовище в центрі Луцька: Історія під нашими ногами <https://www.volynnews.com/news/all/nichne-kladovyshche-v-tsentri-lutska-istoriia-pid-nashymu-nohamy-foto/> (дата звернення 08.09.2024).
74. Прищепя Б. А., Прищепя О. П. Історичне краєзнавство Волині. Рівне: ПП ДМ, 2008. 152 с
75. Оліх А. Із молитвою на католицькому кладовищі в Луцьку URL: <https://monitorwolynski.com/uk/news/3172-24425>(дата звернення 08.09.2024).
76. Охріменко Г. В. Археологічна спадщина Яна Фітцке. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 488 с.
77. Охріменко Г., Дмитрук В., Златогорський О. Яна Фітцке дослідник минавшини Волині. Охріменко Г. В. Археологічна спадщина Яна Фітцке. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 9-14 .
78. П'ясецький В. Мертві дивляться в небо, вірячи в мудрість живих: про римо-католицьке кладовище в Луцьку. URL:

- <https://monitorwolynski.com/uk/news/31-2009-12-15-10-40-15> (дата звернення 08.09.2024).
79. Пам'ять людська не забуде повік...: Краєзнавчий довідник / Упор. Наконечний В. А., Півницький М. Д., Давидова Г. В., Автори Наконечний В., Приймачук Л., Чемерис О., Ковальова В., О. Златогорський. Луцьк: Надстир'я, 2006. 120 с.
80. Під Рівним археологи знайшли рідкісні поховання із монетами і медальйоном XVIII століття (фото), стаття, URL: <https://www.rbc.ua/rus/stylar/pid-rivnim-arheologi-znayshli-ridkisni-pohovannya-1690983265.html> (дата звернення 10.09.2024)
81. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції / Т. Пономарь Луцьк: Волинські старожитності, 2014. 188 с. file:///C:/Users/Home/Desktop/Vmdu_fks_2014_8_23.pdf
82. Рештки князів Чарторийських перепоховали в Клевані на Рівненщині. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/05/6/152406/> (дата звернення 09.09.2024)
83. Рожко В. Національний пантеон Козацькі могили: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2003. 544 с., іл.
84. Розстріли у Володимирі. URL: <http://volodymyrmuseum.com/istorychni/145-naystrashnisha-tayemnytsya-dvadtsyatoho-stolittya-volodymyra-volynskoho-rozstrily-nkvs-u-mistseviy-tyurmi> (дата звернення 09.09.2024)
85. Ростоп М. Пальма, криниця і "могила хом'яка": (не)містична прогулянка луцьким цвинтарем URL: <https://konkurent.ua/publication/61754/palma-krinitsya-i-mogila-homyaka-nemistichna-progulyanka-lutskim-tsvintarem-foto/> (дата звернення 09.09.2024).
86. Садовнік Т. Баївські могильники. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Випуск 56. *Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25*

- листопада 2015 року, м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. Луцьк, 2015. 250 с., іл.
87. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Наукове видання. Доповнене Луцьк, 2015. 250 с.
 88. Свешніков Ігор Кирилович <https://www.istvolyn.info/post/97>
 89. Семеренко М. Містичний Луцьк: місця, від яких йдуть мурашки по тілу URL: <https://lutsk.eu/ua/article/105881-mistichniy-luck-miscya-vid-yakikh-ydut-murashki-po-tilu>
 90. У Дубні перепоховали решти черниць, які знайшли під час археологічних розкопок, стаття, URL: https://risu.ua/u-dubni-perepohovali-reshti-chernic-yaki-znajshli-pid-chas-arheologichnih-rozkopok_n143260 (дата звернення 10.09.2024)
 91. У Клевані перепоховали Чарторийських URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/u-klevani-perepokhovali-chartoriyskikh-foto> (дата звернення 09.09.2024)
 92. Фонди Волинського краєзнавчого музею. № А 55/1-60.
 93. Фонди Волинського краєзнавчого музею. Облікова фондова документація. Інвентарна книга за 1929–1939 рр. Т. III.
 94. Храм для всіх: історія будівництва церкви на кладовищі Гараджі. URL: <https://konkurent.ua/publication/26505/hram-dlya-vsikh-istoriya-budivnictva-cerkvi-na-kladovischi-v-garazdzh-i-foto/>
 95. Цинкаловський О. Дорогами Волині : (з газ. «Радянська Волинь», 1972, 1 листоп.) *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край* : матеріали ХХVII Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1020-ій річниці від першої писем. згадки про Володимир та 110-річчю від дня народж. О. Цинкаловського : наук. зб. Луцьк, 2008. Вип. 27. С. 10–11.
 96. Цинкаловський О. Княжий город Володимир: іст.-краєзн. Нарис. Луцьк : Надстир'я, 2000. 124 с.

97. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині* : матеріали XIV Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права : наук. зб. Луцьк, 2004. С. 182–211.
98. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : краєзн. слов. від найдавніш. часів до 1914 р. Вінніпег, 1984–1986. Т. 1–2.
99. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. Торонто, 1975. 124 с.
100. Чемерис О., Мазурик Ю. Пам'ятки періоду світової війни на території Волинської області. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*: Наук. зб.: Випуск 20. Луцьк. С.168-170.
101. Черепи і кістки, унікальні могили та пам'ятники: чим дивує найстаріше кладовищк. URL: <https://vsn.ua/news/pamyatnik-pen-cherep-iz-kistkami-prestol-chim-divuje-naystarishe-kladovische-volini-43316> (дата звернення 08.09.2024).
102. Шкоропад В. В., Баюк В. Г. Охоронні археологічні дослідження в центрі м. Луцьк. АДУ, 2006—2007 рр. Збірник наукових праць / За ред. Д. Н. Козака. К: ІА НАН України, Видавничий дім «Академперіодика», 2008, 369 с. С. 360—362.
103. Шкоропад В. В., Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 2 у 2006 році. *Старий Луцьк*: Науково-інформаційний збірник. Випуск IV. Луцьк. 2008. 216 с. С. 89-97.
104. Як захоронюють біовідходи в Луцьку. URL: <https://konkurent.ua/publication/48493/yak-zahoronuut-biovidhodi-u-lutsku-foto/> (дата звернення 08.09.2024).
105. Ян Фіцке. Археолог, бадач минулої Волині, музеолог з Волині. 1936-1939. Білий Дунаєць-Острог, 2009. 308 с.

106. Янович Б. Петрунін О. Католицькі поховання на Лодомирському цвинтарі у Володимирі-Волинському URL: http://volynmuseum.com.ua/publ/volodimir_volinskij_istorichnij_muzej/katolicki_pokhovannja_na_ladomirskomu_cvintari_u_volodimiri_volinskomu/ (дата звернення 08.09.2024).
107. Янович Б. Петрунін О. Таємниці католицького цвинтаря. *Слово правди*. 2011. 14 липня.
108. Янович Б., Петрунін О. Пам'ятки іудейської культури у Володимирі-Волинському. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині*. Науковий збірник. Випуск 32. Луцьк. 2009. С. 53-55.
109. Яцечко-Блаженко Т., Рудянин І. Зарубіжний досвід вивчення та збереження некрополів. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю*. Випуск 56. Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції 25 листопада 2015 р. Луцьк. 2015. С. 121-126.

Додатки

Додаток А. Чернчицьке кладовище

Джерело походження:

Кладовище за Стиром: поруйнований гробівець, мистецькі хрести та сполохана пара. Фото. *Волинські новини*.

URL: <https://www.volynnews.com/news/all/kladovyshche-za-styrom-poruynovanyy-hrobivets-mystetski-khresty-ta-spol/> (дата звернення:

11.11.2024)

Додаток Б.

**Кладовище на Меморіалі Вічної Слави та на Театральному майдані м.
Луцька**

Фото Процесія з нагоди прибуття до Луцька очільника Польщі Юзефа Пілсудського, 1922 р.

(Фото родини Пашковських)

Джерело походження:

Ворон Б. Меморіал у Луцьку: живі історії зі зруйнованого некрополя.

Район.Історія. URL: <https://history.rayon.in.ua/blogs/578553-memorial-u-lutsku-zhivi-istorii-zi-zruynovanogo-nekropolya>

(дата звернення: 11.11.2024).

Додаток В. Меморіальний комплекс «Pro patria»

Джерело походження:

Меморіал «Pro Patria» або пам'ять, що зникла з історії Луцька. Під прицілом.

URL: [https://p-p.com.ua/news/43917/#:~:text=«Pro%20Patria»%20\(«За,під%20час%20Першої%20світової%20війни.](https://p-p.com.ua/news/43917/#:~:text=«Pro%20Patria»%20(«За,під%20час%20Першої%20світової%20війни.)

(дата звернення: 11.11.2024).

Додаток Г Лодомирське кладовище у Володимирі .

Джерело походження:

Лодомірське кладовище - Wikiwand. Wikiwand - Wikipedia, and beyond. URL:
https://www.wikiwand.com/uk/articles/Лодомірське_кладовище (дата
звернення: 11.11.2024).

Додаток Д Дубенський цвинтар у Рівному

Джерело походження:

Дубенський цвинтар у Рівному: живі історії за надгробками • URL:
<https://photo-lviv.in.ua/dubenskyy-tsvyntar-u-rivnomu-zhyvi-istorii-za-nadhrobkamy/>

(дата звернення: 11.11.2024).

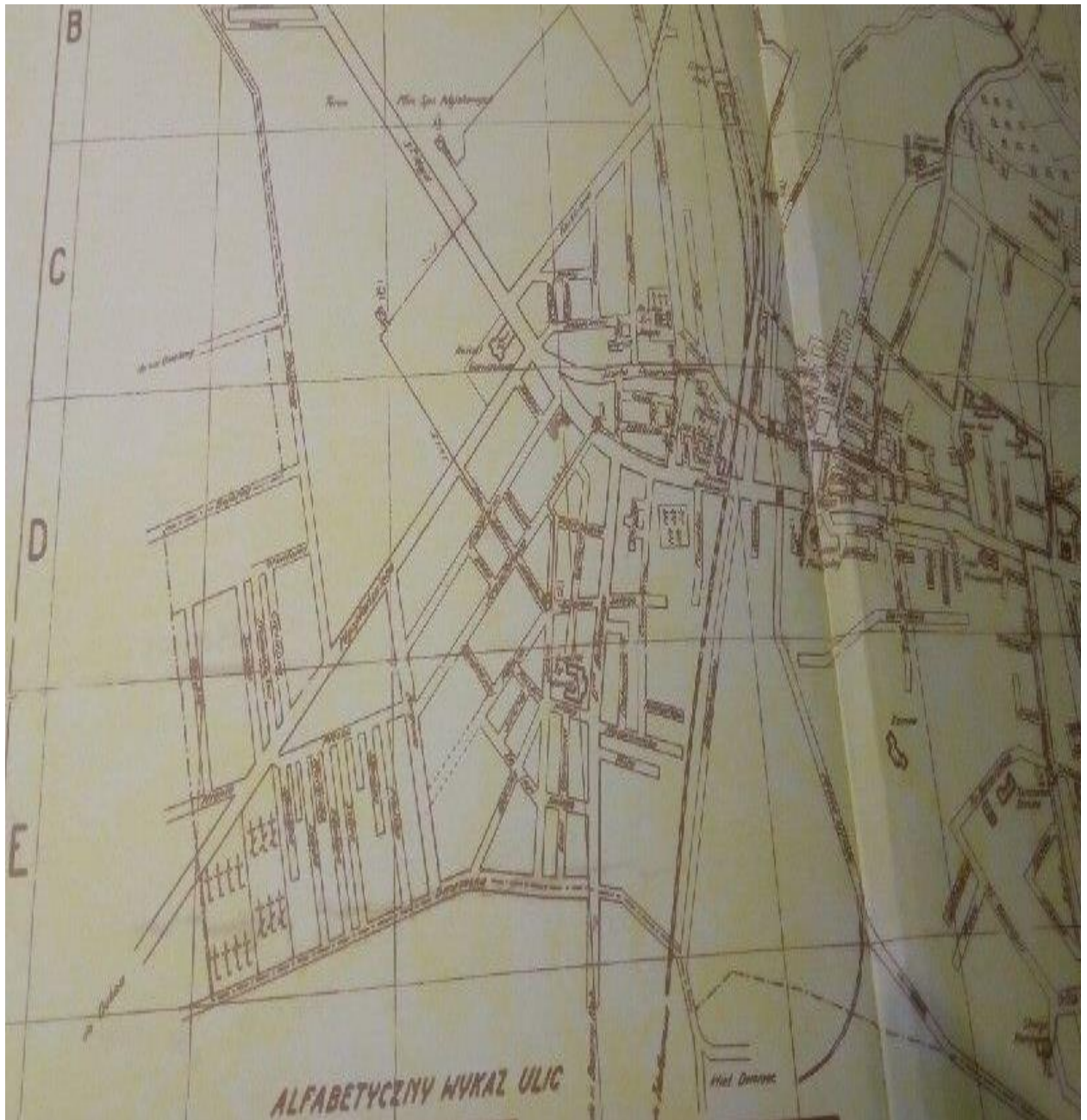
Джерело походження:

Дубенський цвинтар у Рівному: живі історії за надгробками • URL:
<https://photo-lviv.in.ua/dubenskyy-tsvyntar-u-rivnomu-zhyvi-istorii-za-nadhrobkamy/>

(дата звернення: 11.11.2024).

Додаток Е

Фрагмент карти-плану Рівного 1938 року. На вулиці Виспянського нанесено цвинтар з двох частин – православної і католицької (у нижньому лівому кутку на фото)

Додаток Є.

Фото місця розкопу поховання червоноармійців в Цумані.

Джерело походження:

https://www.volynnews.com/news/volyn/u_tsumani_znayshly_pokhovannya_cher_vonoarmiysiv_foto/ (дата звернення: 11.11.2024).

Додаток Ж
Розкопки криптів під римо-католицьким Кафедральним Собором
Святої Трійці у м. Луцьк

Джерело походження:

Розкопки криптів під римо-католицьким Кафедральним Собором Святої Трійці у м. Луцьк• URL: <https://suspilne.media/lutsk/615057-arheologiya-zakincuut-rozkopki-kript-kafedralnogo-soboru-svatoi-trijci-u-lucku/>

(дата звернення: 11.11.2024).